

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 5 Sayı: 1

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 5 Issue: 1

Bakı – Baku

2025

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Almaz BƏDƏLOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctorant@live.com

Könül ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Şamxal ŞABİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəmər ALXANOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILLI, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər ORUCOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMƏZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVƏ, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Amil ƏSGƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞİXƏLİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevincsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Almaz BADALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctoral@live.com

Konul ABDULLAYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HASANOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gamar ALKHANOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILLI, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Haji HASANOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS/ Azerbaijan
Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoi State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Shekar ORUCOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Amil ASKEROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA/ Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBETALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/8-12>

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri

Xülasə

Durğu işarələri yazılı nitqi məqsədyönlü şəkildə tənzimləməyə xidmət edən qrafik işarələr sistemidir. Orfoqrafiya qaydaları və durğu işarələri dil üçün əsas rol oynadığı üçün yazılı nitqin konstitusiyası hesab olunur.

Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələri dilçiliyin punktuasiya bölməsində öyrənilir. Punktua-siya latın mənşəli (punktum) söz olub, Azərbaycan dilində nöqtə mənasını ifadə edir.

Durğu işarələrinin yazıdan, əlifbadan sonra kəşf olunmasına baxmayaraq, dilçilikdə yazı qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, əksər dilçilik ədəbiyyatında durğu işarələri bəşəriyyət üçün ikinci əlifba kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçılar durğu işarələrinin yaranmasını b.e.ə. 450-385-ci illərdə yaşamış filosof Aristofanın adı ilə əlaqələndirirlər. Lakin həm Aristofanın, həm onun müasirlərinin yazıda istifadə etdiyi qrafik işarələr indiki durğu işarələrindən məzmun və formaca fərqlənmiş, əsasən, abzas və nöqtənin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Açar sözlər: durğu, işarə, yazı, məna, vəziyyət, əhəmiyyət

Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of sciences in philology, professor
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Punctuation Marks Used In Azerbaijan Writing

Abstract

Punctuation marks are a system of graphic signs that serve to purposefully regulate written speech. Spelling rules and punctuation marks are considered the constitution of written speech as they play a fundamental role for language.

Punctuation marks in the modern Azerbaijani language are studied in the punctuation section of linguistics. Punctuation is a word of Latin origin (punktum) and means point in Azerbaijani language.

Despite the fact that punctuation marks were discovered after writing and the alphabet, they are as important as writing in linguistics. For this reason, in most linguistic literature, punctuation marks are valued as the second alphabet for mankind.

Researchers associate the creation of punctuation marks with the name of the philosopher Aristophanes, who lived in 450-385 BC. However, the graphic signs used by both Aristophanes and his contemporaries in writing differed in content and form from the current punctuation marks, and mainly served to express a paragraph and a point.

Keywords: punctuation, punctuation, writing, meaning, function, importance

Giriş

Durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitədir və kommunikativ funksiyaya malikdir. Həmçinin yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın, ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür. Durğu işarələri yazılı nitqi mənalı hissələrə bölür. Məsələn, nöqtə işarəsi cümlədə fikrin bitdiyini bildirir, həmçinin üzlər arasında vergül qoyulması bu üzlərin cümlədə bərabər hüquqlu olduğunu göstərir (Əfəndiyeva, 2010).

Yazılı nitqdə sözlər, yaxud söz qrupları arasında qoyulan işarələr durğu işarələri, durğu işarələrinin qoyulması haqqında qaydalar isə **puntuasiya** adlanır. Durğu işarələrinin yazıda səhv işlədilməsi, ya da qoyulmaması orfoqrafik normanın pozulması hesab olunur.

Tədqiqat

Cümlədə fonetik ritmik qrupun yaranmasında pauza - durğu xüsusi rol oynayır. Pauza şifahi nitqdə xüsusi rol oynayır. Fasilə etmədən normal kommunikativ münasibət yarada bilməzlər. Şifahi nitqdəki fasiləni, həyəcanı, emosiyaları, sualı yazıda durğu işarələri əvəz edir. Durğu işarələri müxtəlif dillərdə eyni cür olsa da, vəzifələri və işlənmə yerləri müxtəlifdir. Müasir Azərbaycan dilində nöqtə (.), vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), sual (?), nida (!), tire (-), üç nöqtə (...), mötərizə [()], dırnaqlar ("") ən çox işlənən durğu işarələridir.

Puntuasiyanın daha geniş inkişafı orta əsrlərə təsadüf edir. Avropa yazısında durğu işarələri 15-ci əsrin sonu, 16-cı əsrin əvvəllərində düzəldilib işlədilmişdir. Hələlik məlum olduğuna görə, ilk durğu işarələrini İtaliyada Manutsi qardaşları düzəldib, çap işində işlətməmişdir. Azərbaycan dilinə durğu işarələri rus dilindən gəlmişdir. Doğrudur, Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (Drezden nüsxəsi) cümlələr arasında bir işarə qoyulmuşdur. Həmin işarə indiki o hərfinə bənzəyir, amma onun içi tamamilə qaralanmışdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu işarənin cümlələri ayırmaqdan başqa əlyazmasında başqa funksiyası da olmuşdur (Dəmirçizadə, 1962).

Durğu işarələrinin izahında 3 istiqamət vardır: bəziləri mənanı, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri intonasiyaya əsaslanır. Birinci halda durğu işarələrinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə izah edilir; ikinci halda cümlənin sintaktik quruluşu, üçüncü halda nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür.

Vaxtilə durğu işarələrinin iki əsas funksiyası da göstərilmişdir:

1. Ayırıcı: Durğu işarələri bir cümləni başqa cümlədən və ya cümlənin bir hissəsini başqa hissəsindən ayırmaq, fikrimizin daha aydın, daha konkret ifadə edilməsinə səbəb olur;

2. Fərqləndirici: Danışanın hiss, həyəcanını və onun dinləyiciyə (oxucuya) əlaqəsini ifadə edir.

Birinci tələbi vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə və nöqtə, ikincisini sual və nida işarələri hər iki funksiyaları isə çox nöqtə və tire ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində puntuasiyanın daha geniş şəkildə öyrənilməsi 1940-cı illərdən başlanır. Ə.Qarabağlı, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, Z.Budaqova, R.Rüstəmov, M.Həsənov kimi alimlərimiz durğu işarələrinin öyrənilməsində böyük rol oynamışdılar (Xudiyev, 2018; Dumaoglu, 2021; Məmmədli, 2020; Kazımov, 2017; Qəhrəmaova, 2023).

Yanaşı işlənən durğu işarələri:

1.Sual cümlələri nida intonasiyası ilə deyildikdə onlardan sonra həm sual, həm nida işarəsi qoşa işlənir (?!). Cümlə nida cümləsi hesab olunur:

Bir abbasi gün muzdunu milyonmu sanırsan?!

Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?! (M.Ə.Sabir).

2.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən cümlələr eyni zamanda sual məzmunu da ifadə edərsə, o zaman cümlənin sonunda əvvəl nida, sonra sual işarəsi qoyulur (!?). Bu cür cümlələr bəzən kinayə məzmunlu olur:

Buna razı olurmu bir neçə vicdanlar, insanlar!? (M.Ə.Sabir).

3.Vergül və tire işarəsinin birgə işləndiyi məqamlarda əvvəl vergül, sonra tire qoyulur: - *Elə deməyin, Azərbaycan gözəl yerdir; - dedi, - behişt-i-ələdir.* (M.İbrahimov)

4.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən nida cümlələrinin sonunda nida ilə yanaşı çox nöqtə də qoyulur. Çox nöqtə əksərən iki və üç nöqtə kimi təşəkkül tapır. *Əmr verin, bu xainin səsini kəssinlər!..* (M.İbrahimov).

5.Sual cümlələrində də bəzən sualın təsir gücünü, emosionallığını artırmaq məqsədilə sual işarəsindən sonra çox nöqtə qoyulur. *Yadımdadırmı o?.. Daha dərinlərdə baş qaldıran bir duyğu bütün bu mühakimələri rədd edir, ona bəraət qazandırır: orada haqq və ədalət varmı?..* (M.İbrahimov).

6.Bəzən fikrin və həyəcanın təsir gücünü, davamlılığını artırmaq üçün yanaşı işlənən sual və nida (!) işarəsindən sonra ya nöqtə, ya çox nöqtə qoyulur. *Məsləhət amma budur, fikir elə, bir qan, mənə nə?!.* (M.Ə.Sabir).

7.Sual (?), nida (!), nida və çox nöqtə (!...), üç nöqtə (...) və s. kimi durğu işarəsi dırnağın içində verilmiş söz və ya cümləyə aiddirsə, bu işarələr dırnaqdan əvvəl qoyulur (3). Amma bu durğu işarələri ümumi cümlə ilə bağlı olduqda onlar dırnaqdan sonra qoyulur. *Azca fikirdən sonra “kim bilir, bəlkə də həyəcandan?”* deyə düşündü...

8.Açılan və bağlanan mötərizədən əvvəl vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə və tire işarələri qoyulmaz. *O zirzəmi mənim çox sevdiyim yer idi və mən istədiyim vaxt ora girib-çıxırdım, istədiyim aləti götürüb oynadırdım (əlbəttə, buna görə də məhəlləmizin bütün uşaqları mənə həsəd aparırdılar), çünki mən də sürücü olmaq istəyirdim, amma Cəfər də...* (Elçin).

9.Sual, nida, üç nöqtə və s. kimi durğu işarələri mötərizədəkilərə aid olarsa, bu işarələr bağlanan mötərizədən əvvəl qoyulur. Bu işarələr mötərizədən kənarıdakı, həm də mötərizədə işlənmiş sözlərə aid olduqda bağlanan mötərizədən sonra qoyulur. *Atam evə gəlməyinə, anamı görməyinə, məni görməyinə sevinə-sevinə (və gözlərinin dərinliyindəki o qüssə ilə...): - Xoş gününüz olsun!.. – dedi. – Bilmirsən, bacı, səfərdə mən dəryada balıq kimiyəm..* (Elçin).

10.Sitat və s. kimi nümunələrdən sonra mötərizə daxilində fikrin, nümunənin müəllifi və s. verilərsə, nöqtə və cümlənin məqsəd və intonasiyasından asılı olaraq digər durğu işarələri açılan mötərizədən əvvəl qoyulur. *Ürəyim gəl deyir, ağlım get. (Bəxtiyar Vahabzadə); Gətirmək çətinmiş yola bu dərdi! (Vahid Dumanoglu).*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, durğu işarələri Azərbaycan və qədim türk yazılarında işlənmişdir. Hələ göytürk yazılarında cümlələri bir-birindən ayırmaq məqsədilə qoşa nöqtədən və ya nöqtədən istifadə edilmişdir. Nümunə:

↓ ? A H İ T A) V A İ M D Ə Ə
A H İ T A) . ? İ L Ə M . N A M

Mənası: *Hermesin qapısına saldırma.*

Sonralar XIX əsrdə M.F.Axundzadənin dram əsərlərində və daha sonra “Əkinçi” qəzetinin dilində sistemli şəkildə durğu işarələrindən istifadə edilmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Azərbaycan yazılarında şəkildə durğu işarələrindən istifadə edilmişdir. İlk dəfə durğu işarələrini M.Kazım bəy öz qrammatika kitablarında işlətməmiş, M.F.Axundov isə bu sahədə bir neçə layihə irəli sürmüşdür. Azərbaycan yazısında sistemli şəkildə durğu işarələrindən “Əkinçi”nin dilində istifadə edilmişdir. Əsrin sonunda isə N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabında aşağıdakı durğu işarələrindən bəhs edilmişdir (Əliyev, 1983: 428).

Bəzən insanlar durğu işarələri ilə simvol işarələrini qarışdırırlar. Lakin müasir cəmiyyətdə yazılı kommunikasiyada aşağıdakı simvol işarələrindən istifadə edilir.

Yazılı işgüzar kommunikasiyada qısaltma və simvollarından istifadə edilməsi labüddür. Biz gündəlik həyatımızda simvollarla qarşılaşırıq. Bəzən heç onların fərqi varmıdır. Lakin onların necə yarandığı və hansı mənəni ifadə etdiyini də bilmək lazımdır. Həyatda rastlaşdığımız, hamının istifadə etdiyi bəzi simvollarla diqqət edək:

1. Tik –V işarəsi: Anketdə, sənəddə və ya başqa bir yerdə bir şeyi təsdiqləmək üçün tik işarəsindən (el arasında “quş qoymaq”) istifadə edirik. V-işarəsi Romalılar tərəfindən ilk dəfə istifadə edilib və “veritas” (doğru) sözünün abreviaturu kimi-V yazıldı. Mürəkkəbli qələmlərin istifadəsi ilə işarəni anlamaq çətinləşdi və buna görə V-nin bir ucu qısaltıldı. Beləliklə, bu gün istifadə etdiyimiz **tik** işarəsi yarandı və bu günə qədər də bütün dünyada istifadə edilən universal ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Yazıda müəyyən qeydiyyat aparan zaman hər birimiz bu işarədən istifadə etsək də, mənasını hamımız bilmirik.

2. Təkrar emal simvolu:

Təkrar emal simvolu 1970-də keçirilən “Dünya Günü”-ndə meydana gəlmişdir. Üç ox işarəsi gələcək nəsillər üçün istifadə edilməməli, bərpa olunmayan enerji mənbələrini təmsil edir. Yaşıl isə təbiətin rəngidir. Həmin işarə Azərbaycanda keçirilən COP-29 tədbirlərində ən çox rastlaşdığımız işarələrdən biri kimi yadda qaldı.

3. Komanda simvolu:

Kompyuterlərin klaviaturasında olan komanda düyməsinin simvolu əslində unikal deyil. Bu simvol uzun illərdir İsveçrədəki yol nişanlarında, məşhur yerləri bildirmək üçün istifadə edilmişdir.

4. Müəllif hüquqlarını ifadə edən simvol:

Müəllif hüquqlarını bildirən ilk simvollar 1670-ci ildən istifadə olunmağa başlanmışdır. 1800-cü illərin başında Amerikada insanlar, müəllif hüquqları simvolunun yanına ad, tarix kimi bir çox yazı yazmaqda israr edirdilər. Son olaraq isə bir dairənin içindəki C hərfi simvol olaraq qəbul edildi.

Copyright sözünün ingilis dilindən tərcümədə mənası “*müəllif hüququ*” deməkdir.

5. İnternet kommunikasiyası zamanı çox rast gəldiyimiz söz simvolu – @ işarəsi:

Bu simvolun mənbəyi və mənası hələ dəqiq təyin edilməmişdir. Bəzi qaynaqlar simvolun latınca “*ön söz*” anlamına gələn “haec praepositio”dan yarandığını qəbul etsələr də, bu, dəqiq deyil. Simvol XVI əsrdə “bir amfora” anlamına gəlirdi və ağırlıq vahidi olaraq istifadə edilirdi. @ işarəsi ingilis mətbəələrindən kompyuter klaviaturasına daşınmış, 1980-ci illərdə kiçik bir quyruğu olduğu üçün işarəyə rus dilində “it” (sobaçka) deyilmişdir.

6. Bölmə-paraqraf simvolu: § S → §

Əsasən, kitablarda fəsiləri göstərmək üçün istifadə olunan bu işarə latın “*signum sectiōnis*”dən gələn iki S hərfindən əmələ gəlir. Latınca mənası “bölüm işarəsi” deməkdir. İki “S” hərfinin birləşməsindən yaranmışdır.

7. USB simvolu:

USB simvolu, Poseidonun (Peseidon//Neptun yunan mifologiyasında Allahlar allahı Zevsin qar-daşı-dəniz allahıdır) güc aldığı üç başlıqlı nizədən qaynaqlanır. Yumru baş bağlanmış kompüter, üç fərqli uc, istifadənin universallığını təmsil edir.

8. Nömrə simvolu:

İnternetin hər yerində gördüyümüz bu simvol, ilk dəfə orta əsr latın ədəbiyyatında işlənmişdir. İşarə bir toqquşmanı təmsil edir və Cum Deo (Tanrı ilə) mənasını ifadə edir (10).

Hər hansı bir əsərdə, məqalə və ya kitabda ixtisarlardan istifadə edildikdə əsərin əvvəlində və ya sonunda ixtisarlardan sözlüyünün və qarşısında izahının yazılması vacibdir.

Nəticə

Müasir yazılı kommunikasiyada simvol işarələrini və durğu işarələrini, onların mənasını və funksiyalarını bilib, yerli-yerində işlətmək vacib məsələlərdən biridir. Çünki nöqtə, sual, nida, nöqtəli vergül, iki nöqtə, çox nöqtə, tire, mötərizə, dırnaq və s. durğu işarələrinin istər Azərbaycan yazısında, istərsə də şifahi nitqin düzgün qurulmasında rolu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Dumanoglu, V. (2021). *Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri*. “Elm və təhsil”.
2. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyəti*. Maarif.
3. Əliyev, K. (1983). *Azərbaycan natiqlik sənəti*. Gənclik.
4. Əliyev, K. (1985). *Nitq mədəniyyəti məsələləri*. Elm.
5. Əfəndiyeva, Ə. (2010). *Düzgün yazı təliminin elmi əsasları*. Elm.
6. Xudiyev, N. (2018). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Elm və təhsil.
7. Məmmədli, İ. (2020). Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları haqqında. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/18595/dur%C4%9Fu-i%C5%9Far%C9%99l%C9%99rinin-yaz%C4%B1da-i%C5%9F1%C9%99nm%C9%99si-m%C9%99qamlar%C4%B1-haqq%C4%B1nda.html>
8. Kazimov, Q. (2017). Durğu işarələri haqqında. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/107.htm>
9. Qəhrəmanova, Ç. (2023). *Azərbaycan dilində akademik və işgüzar kommunikasiya*. Elm və təhsil.
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Dur%C4%9Fu_i%C5%9Far%C9%99l%C9%99ri

Daxil oldu: 26.11.2024

Baxışa göndərildi: 09.12.2024

Təsdiq edildi: 25.12.2024

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/13-17>

Amil Əsgərov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9286-5017>
amilesgerov075@gmail.com

Naxçıvan musiqi folklorunun ümumi səciyyəsi

Xülasə

Ən qədim tarixi dövrlərdən günümüzdə qədər Naxçıvanda yaşayan xalq mahnıları və xalq rəqsləri bu regionun spesifik musiqi üslubunu və ifaçılıq ənənələrini özündə əks etdirir. Xalq mahnı və rəqsləri etnoqrafiya, mifologiya, xalq məişəti, əmək fəaliyyəti, həyat təzi, bayramlar və mərasimlər ilə bağlı şəkildə yaranmış və yaşamışdır. Bu baxımdan, Naxçıvan xalq rəqsləri folklorşünasların, filoloqların, etnoqrafların, arxeoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu zəngin irs haqqında müxtəlif məqalələr yazılmış, onların tarixi, etimologiyası, etnoqrafiyası, poetik mətni barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür.

Naxçıvan çox zəngin folklor mühitinə və ənənələrinə malikdir. Bu diyarın, demək olar, hər bir bölgəsi özünəməxsus folklor janrları, folklor-ifaçılıq ənənələri ilə seçilir. Naxçıvanın qədim yallı janrının ən çox yayıldığı region olması faktı da artıq elmi dəlillərlə təsdiqini tapmışdır.

Naxçıvanda musiqi folkloru əsrlər boyu geniş surətdə inkişaf etmiş, Azərbaycanın bütün regionlarına yayılmışdır. Bölgənin mərasim musiqisi, aşıq və muğam sənəti də rəngarəng janrları ilə Azərbaycanın ənənəvi musiqisini zənginləşdirmişdir. Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin janr müxtəlifliyi bilavasitə musiqi ifaçılığının da istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, Naxçıvanda musiqi ifaçılığının istiqamətləri, növləri musiqi janrları ilə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir.

Naxçıvanın musiqi-ifaçılıq ənənələrinin bir qolu musiqi folkloru ilə bağlıdır. Özünəməxsus regional lokal ənənələrə məxsus olan Naxçıvan musiqi folkloru janr xüsusiyyətlərinə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq keyfiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Naxçıvan folklor ifaçılıq ənənəsində geniş yayılmış "Haxışta", kimi nümunələrin özünəməxsus janr xüsusiyyətlərinin daha dərin araşdırılması zəruri məsələ kimi qarşıda durur.

Naxçıvan folklorunda xüsusi yeri olan Yallı rəqslərinin tədqiqi etnomusiqişünaslığın qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Yallıların tarixi kökləri Azərbaycanın mərasim mədəniyyəti ilə bağlı olub, müxtəlif istiqamətlərdə - mifologiya, dünyagörüşü, etnomədəni sistem, musiqi təfəkkürü və ifaçılıq baxımından dərin tədqiqatlara yol açır. Xüsusilə yallıların ifaçılıq aspekti onların musiqi məzmunu ilə qarşılıqlı əlaqədə kompleks yanaşma və araşdırma tələb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, musiqi, folklor, xalq yaradıcılığı, janr

Amil Askerov
Nakhchivan State University
doctor of philosophy in pedagogy
<https://orcid.org/0000-0001-9286-5017>
amilesgerov075@gmail.com

General Characteristics of Nakhchivan Musical Folklore

Abstract

From the most ancient historical periods to the present day, folk songs and folk dances living in Nakhchivan reflect the specific musical style and performing traditions of this region. Folk songs and dances have emerged and lived in connection with ethnography, mythology, folk life, labor activity, lifestyle, holidays and ceremonies. In this regard, Nakhchivan folk dances have attracted

the attention of folklorists, philologists, ethnographers, archaeologists, various articles have been written about this rich heritage, and certain ideas have been put forward about their history, etymology, ethnography, poetic text.

Nakhchivan has a very rich folklore environment and traditions. Almost every region of this land is distinguished by its own folklore genres and folklore-performing traditions. The fact that Nakhchivan is the region where the ancient yalli genre is most widespread has also been confirmed by scientific evidence.

Musical folklore in Nakhchivan has developed widely for centuries and has spread to all regions of Azerbaijan. The region's ceremonial music, ashug and mugham art have also enriched the traditional music of Azerbaijan with their colorful genres. The genre diversity of Nakhchivan musical culture has directly determined the directions of musical performance. In short, the directions and types of musical performance in Nakhchivan have emerged and developed in connection with musical genres.

One branch of Nakhchivan's musical-performance traditions is related to musical folklore. Nakhchivan's musical folklore, which belongs to its own regional local traditions, attracts attention due to its genre characteristics, means of expression and performance qualities.

In this regard, a deeper study of the specific genre characteristics of examples such as "Hakhishta", which are widespread in the Nakhchivan folklore performance tradition, is a necessary issue.

The study of the Yalli dance, which has a special place in Nakhchivan folklore, is one of the important issues facing ethnomusicology. The historical roots of yallis are connected with the ceremonial culture of Azerbaijan, opening the way for in-depth research in various directions - mythology, worldview, ethnocultural system, musical thinking and performance. In particular, the performance aspect of yallis requires a complex approach and research in interaction with their musical content.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, music, folklore, folk creativity, genre

Giriş

Məlum olduğu kimi, folklor xalq yaradıcılığının ən qədim növüdür. Hər bir xalqın tarixi, coğrafiyası, təbiəti, qəhrəmanlığı, ənənələri, həyat arzuları, məişəti və etnoqrafiyası onun folklorunda sadə, aydın və səmimi bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, folklor *“xalqın həyat və məişəti, adət və ənənələri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Kiçik həcmli lirik şeirlərdən tutmuş nağıl və dastanlarımıza qədər bütün folklor nümunələrimizdə xalqımızın adət və ənənəsinin özünə xas olan incəlikləri rəngarəng boyalarla öz əksini tapmışdır”* (Zöhrabov, 2013: 4).

Azərbaycanın zəngin folklor regionlarından biri də Naxçıvandır. Naxçıvan diyarı qədim folklor mədəniyyətinə malikdir. *“Bura ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri, etnik-mənəvi xüsusiyyətlərin daha çox qorunduğu, milli mentaliteti müəyyənləşdirmiş keyfiyyətlərin daha çox saxlandığı bir diyardır... Bütün bunlar isə bölgənin folklor mühitində öz təcəssümünü tapıb. Vaxtı ilə geniş coğrafi ərazini əhatə etmiş tarixi Naxçıvanın salnaməsi kimi folklor nümunələri çox əhəmiyyətli qaynaqlardır, bədii sözün tarix qarşısında misilsiz xidmətidir. Bu nümunələr xalqın kağızda yox, ağızda, ürəyinin başında yaratdığı Naxçıvannamədir; bu diyarın söz xəzinəsi, öz xəzinəsidir”* (Cəfərli, Babayev, 2010: 9).

Tədqiqat

Musiqişünas-alim R.Zöhrabov *“Azərbaycan muğamları”* əsərində Azərbaycan şifahi ənənəli musiqisinin üç təbəqəyə bölündüyünü qeyd edir. Bunlar: *“xalq (mahnu və rəqs musiqisi janrları), xalq-professional (aşiq musiqi yaradıcılığı) və sırf şifahi-professional musiqi janrlarına (muğam dəstgahları, kiçik formalı muğamlar, zərb-muğamlar, rəng, təsnif)”* (Zöhrabov, 2013: 41) kimi səciyyələnir.

Əlbəttə ki, hər bir təbəqəyə aid janrlar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bunlar bir sıra alimlər tərəfindən öyrənilmiş, sərbəllə tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Biz bu bölmədə Naxçıvan musiqi folklorunun tədqiqi məsələlərinə diqqət yetirmək məqsədilə bu istiqamətdəki tədqiqatlara əsaslanırıq.

Məlumdur ki, ilk dəfə Azərbaycan xalq musiqisinin janr təsnifatına Üzeyir Hacıbəylinin elmi məqalələrində diqqət yetirilmişdir. Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər” məqaləsi bu baxımdan çox əhatəlidir. Bu məqalədə o, Azərbaycan xalq musiqisi janrlarının metro-ritmik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması müddəasını irəli sürmüşdür. O, xalq musiqi janrlarını “bəhrli” və “bəhrsiz” janr qruplarına bölmüşdür (Əsgərov, 2018: 186).

R.İsmayilzadənin “Azərbaycan xalq mahnıları” adlanan tədqiqatında xalq mahnılarının təsnifatı verilmişdir. “*Bədii-estetik təsir gücünə və tez qavranılmasına görə xalq mahnılarını ən geniş yayılmış*” janr kimi təqdim edən müəllif yazır: “...*bu musiqi irsi müxtəlif tarixi şəraitdə öz şəklini bu və ya digər dərəcədə dəyişmiş, formalaşmış və inkişaf etmişdir*” (Azərbaycan xalq musiqisi, 1981: 52). O, “mahnı” sözünün mənşəyini açıqlayaraq yazır: “*Bu söz dilimizdə saya, söy, nəğmə, hava, şərq kimi ifadə olunmuşdur. Mahnılarda Azərbaycan xalqının əməyə, təbiətə sevgi, ailə və uşağa münasibəti, ənənə və adətləri, istək və mehribanlığı, igidlik və qəhrəmanlığı tərənnüm olunur*” (Aslanov, 1984: 75).

Musiqişünaslıqda Bayram Hüseynlinin tədqiqatlarında öz əksini tapmış rəqs musiqisinin təsnifatı da diqqətəlayiqdir. B.Hüseynli “Azərbaycan xalq rəqs musiqisinin klassifikasiyası” məqaləsində xalq rəqs musiqisinin təsnifatına üç mövqedən yanaşır: “*1. Rəqslərin musiqi müşayiətinə görə; 2. Rəqqasların cinsinə və sayına görə; 3. Rəqslərin janr növlərinə görə*” (Hüseynli, 1968: 68).

Müəllif xalq rəqslərinin müşayiətinin vokal, vokal-instrumental, instrumental şəkildə olduğunu qeyd edir. Vokal müşayiətli rəqslər yaranma tarixinə görə ən qədim rəqslərdir. Vokal-instrumental müşayiətli rəqslər və instrumental rəqslər isə daha sonrakı dövrlərə aiddir. Xalq rəqsləri rəqqasların cinsinə görə kişi və qadın rəqslərinə, sayına görə: fərdi (solo), qoşa (duet), dəstə (qrup) və kütləvi (xorovod) rəqslərinə bölünür (Naxçıvan Ensiklopediyası, 2005: 68).

Naxçıvanın musiqi folklorundan danışanda, ilk növbədə, yada düşən Naxçıvan yallıları olur. Doğrudan da, Naxçıvan yallıları Azərbaycan xalqının əsl musiqi xəzinəsidir. Təsadüfi deyil, yallılar öz janr zənginliyinə görə, təkcə musiqişünaslar tərəfindən deyil, filoloqlar, folklorşünaslar, etnoqraflar, dilçilər tərəfindən də ciddi araşdırılmışdır. Yallıların Naxçıvan musiqi folklorundakı yerini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, biz bu mövzunu ayrıca bölmədə araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Naxçıvan musiqi folklorunda xalq mahnı və rəqs janrları arasında Naxçıvan adı ilə bağlı və Naxçıvanda yarandığı ehtimal olunan, eləcə də Naxçıvan mərasimləri ilə bağlı bir sıra nümunələr vardır.

Naxçıvan musiqi folklorunda Azərbaycan ənənəvi musiqisinin müxtəlif janrlarına rast gəlinir. Xüsusilə haxışta, gülümey, yallıbaşı mahnıları qeyd olunmalıdır ki, bunlar bilavasitə Naxçıvanın mərasim mədəniyyəti ilə bağlı mahnı və rəqslər olub, Novruz bayramı və toy mərasimində geniş surətdə tətbiq edilir.

Naxçıvanda qədim mövsüm mərasimlərində “Çömçəxatın”, “Yağ yağışım”, “Xırman nəğməsi”, “Sayaçı nəğməsi” kimi mövsüm mərasim nəğmələri xalq tərəfindən Tanrıdan bol məhsul diləyi ilə icra olunmuşdur. Baharın gəlişinə həsr olunmuş “Kos-kosa”, təbiətin oyanmasını təmsil edən “Səməni”, “Xıdır İlyas” və s. mərasim rəqsləri Naxçıvan musiqi folklorunda müəyyən yer tutur.

K.Həsənov Naxçıvanda Novruz bayramı mərasiminin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən birini belə qeyd edir: “*Naxçıvanda hər qonaq özü ilə səməni gətirər, onu stolun üstünə qoyar və “Səməni” mahnısını oxuya-oxuya onun başına dolanar, bir ayaq üstündə rəqs edərdilər. Sonra da mahnılar səslənər, deyib-gülərdilər*” (Həsənov, 1983: 10).

Naxçıvan folklor mühitində hələ qədim zamanlardan mövcud olan və bu gün də bölgənin əhalisi tərəfindən yaşadılan, icra olunan mərasimlər – “Kosa-kosa”, “Xanbəzəmə”, “Can gülüm”, “Üzərliksalma”, “Anayla qız”, “Çobanla qız”, “Gəlinlə qayınana”, “Duvaqqapma”, “Urmu qızı” mahnı-dialogları, o cümlədən “Bənövşə” və “Bir quşum var bu boyda” oyun-mahnı və rəqsləri maraqlı nümunələrdir və Azərbaycan mərasim mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Bunlardan bəzisi Novruz bayramında, bir sıra nümunələr isə toy və xınyaxdı mərasimlərində ifa olunur.

Azərbaycan musiqi folklorunda toy adət-ənənələrinin müxtəlif psixoloji və xarakter anlarına – xınyaxdı, bəyin tərifi, gəlinin yola salınması və s. həsr olunan mahnı və rəqslər xalq arasında çox

sevilir və tətbiq olunur. Azərbaycan musiqi folklorunda toy mərasimi ilə bağlı olan “Xınayaxdı havası”, “Yol açın, gəlin gəlir”, “Xoş gəldin” mahnıları, “Vağzalı”, “Mirzəyi” və s. rəqslər, demək olar ki, bütün bölgələrdə geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, “Haxışta”, “Toy rəqsi”, “Asma-kəsmə”, “Gülməyi” (“Gülümeyi”, “A gülüm hey”) kimi nümunələri sırf Naxçıvan bölgəsinin musiqi folklorunun məhsulu kimi qeyd etmək lazımdır. Bu nümunələrin Naxçıvanda və ətraf bölgələrdə yaşayan naxçıvanlılar tərəfindən bayram və toy mərasimlərində ifa olunması, onların Naxçıvan musiqi folklorundakı yerini təsbit edir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında yalnız Naxçıvan diyarının mərasim adət-ənənələrinə məxsus olan folklor janrlarından biri “Haxışta”dır. Naxçıvan musiqi folklorunda “Haxışta” janrının ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Təəssüf ki, yallılar ilə müqayisədə bu janr musiqişünaslar tərəfindən, demək olar ki, öyrənilməmiş və ya bu qədim musiqi-folklor janrına çox az diqqət göstərilmişdir.

İlk əvvəl qeyd edək ki, “haxışta” sözünün etimologiyası haqqında filoloqlar tərəfindən müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu sözün mənasını və janrın mənşəyini mifoloji inanclarla əlaqələndirirlər. “Haxışta” sözünü “ha xışta” (xışlamaq) kimi mənalandırmaq, janrın mənşəyini xışla, torpaq şumu ilə bağlamaq elmi baxımdan daha inandırıcı və məntiqlidir. Belə ki, əkinçiliklə məşğul olan qədim xalqlarda məhsul verən torpaq müqəddəs sayılmışdır. “Haxışta” janrının da təşəkkül tapması əkinçilik ilə bağlı olmuşdur.

Lakin zaman keçdikcə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar torpaqla bağlı əski inancların və adətlərin həyatı tərk etməsi nəticəsində Naxçıvanın əhalisi əkin mahnılarının sözlərini dəyişərək onun melodiyasını müvafiq mətnlər ilə toy mərasimlərində və Novruz bayramında oxumuşlar. Bununla da “haxışda” sözü bayatılarla oxunan Novruz mərasim mahnılarının, toy nəğmələrinin nəqarətinə çevrilmişdir.

Həmin mahnılar da öz adını bu nəqarətdən götürərək, xalq arasında “Haxışta” adı ilə yayılmış, nəsil-dən nəsilərə toy mahnısı kimi ötürülmüşdür. Beləliklə, Naxçıvan musiqi folklorunda “Haxışta” janrının yaranması baş vermişdir.

Nəticə

Novruz şənliklərinə baxsaq, görərik ki, haxıştalar bayramın mahiyyətindən irəli gələn şən-şux zarafatlarla, xoş diləklərlə, xoşbəxtlik diləməklə eynilə gənc qız-gəlinlər tərəfindən oynanıb-oxunmuşdur. Belə bayram haxıştalarının poetik mətni də Novruz bayramının məzmunundan qaynaqlanmışdır.

Bununla belə, vaxtilə toylarda, bayramlarda haxıştaların kişilər, daha çox isə bəy və onun dostları, qohumları olan gənclər tərəfindən ifası da istisna deyildir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, haxıştalar təkcə məişət (toy) mərasimində deyil, mövsüm mərasimlərində – Novruz bayramının mərasimlərində də oynanıb-oxunmuşlar. İndi də bu ənənə özünü qoruyub-saxlamaqdadır. Lakin Novruz bayramında deyilən haxıştaların poetik mətni, yəni sözləri toy mərasimində oxunan nümunələrdən fərqli olur, burada əsasən, yumorlu mətnlərə, məişət mövzularına, gənclərin arzularına üstünlük verilir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan musiqi folklorunun mühüm bir hissəsini təşkil edən Naxçıvan musiqi folklorunda xalq musiqisinin bütün janrları əhatə olunmuşdur. Eyni zamanda, Naxçıvan bölgəsinə xas olan musiqi nümunələri meydana gəlmiş və müasir dövrdə də xalq arasında və peşəkar musiqi kollektivləri tərəfindən yaşadılmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan folkloru antologiyası*. (2010). Naxçıvan folkloru. I cild. Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Əcəmi.
2. *Azərbaycan xalq musiqisi. Oçerklər*. (1981). Elm.
3. Aslanov, E.M. (1984). *El-oba oyunu xalq tamaşası. Deyim və adların izahlı söz kitabı*. İşıq.
4. Əsgərov, A.Ə. (2018). *Naxçıvan musiqi-ifaçılıq sənəti: XX-XXI əsrlər*. Qeyrət nəşriyyatı.
5. Həsənov, K.N. (1983). *Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri*. K.N.Həsənov. İşıq.

6. Hüseynli, B.X. (1968). *Azərbaycan xalq rəqs musiqisinin klassifikasiyası*. Elm.
7. *Naxçıvan Ensiklopediyası*. (2005). II cild. İkinci nəşr. Naxçıvan.
8. Zöhrabov, R.F. (2013). *Azərbaycan muğamları*. Təhsil.

Daxil oldu: 25.11.2024

Baxışa göndərildi: 11.12.2024

Təsdiq edildi: 27.12.2024

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/18-21>

İsmayıl Mürsəlov

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-1879-8583>
ismaylmurselov355@gmail.com

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xalq çalğı alətləri ifaçıları

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycanda müasir musiqi mədəniyyətinin banisi, dahi bəstəkar və musiqişünas Üzeyir Hacıbəylinin musiqi yaradıcılığının, ifaçılığının, musiqi təhsilinin və elminin inkişafında, xalq çalğı alətlərində not sisteminin tətbiqi və orkestrin yaradılmasında böyük rolu olmuşdur. Onun Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə həsr olunmuş məqalələrində musiqinin bütün sahələri ilə yanaşı, xalq çalğı alətlərini xarakterizə etməsi əlamətdardır. Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”, “Şərq musiqisi və Qərb musiqi aləti”, “Şərq musiqisi haqqında Qərb alimlərinin təfsiri”, “Azərbaycanda musiqi tərəqqisi” (Bakı, 1965) və digər məqalələrində Azərbaycanda mövcud xalq çalğı alətləri haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Ü.Hacıbəylinin musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Bilavasitə musiqi təhsili sisteminin yaradılması, eləcə də xalq çalğı alətləri orkestrinin və digər musiqi kollektivlərinin təşkili Ü.Hacıbəylinin bu sahədəki fəaliyyətinin bəhrəsi olmuşdur. Ü.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda onun bu sahədəki fəaliyyəti və musiqi mədəniyyəti ilə əlaqəsi işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin öyrənilməsi bir sıra musiqişünas-alimlərin elmi tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Musiqişünas-alim Səadət Abdullayevanın xalq çalğı alətlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində, xalq çalğı alətlərinin inkişafı və xalq rəqslərinin ifaçılığı ilə bağlı məlumatlar, eləcə də instrumental musiqi nümunələrinin müxtəlif alətlərin ifasında not yazıları diqqəti cəlb edir:

Əlbəttə ki, xalq musiqi ifaçılığında bu gün də şifahi ənənələr qorunub saxlanmışdır, bununla paralel olaraq, not üzrə tədris geniş vüsət almışdır və əsasən bəstəkar əsərlərinin tədrisi not üzrə aparılır. Musiqi mədəniyyətinin inkişafı bəstəkarlıq və ifaçılıq sahələrinin genişlənməsini, musiqi təhsilinin sistemləşdirilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan 1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının fəaliyyətə başlaması, eləcə də Bakıda və respublikanın iri şəhərlərində və rayonlarında orta ixtisas musiqi məktəblərinin musiqi texnikumlarının, uşaq musiqi məktəblərinin yaradılması bu məsələnin həlli istiqamətində mühüm addımlardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, muğam, musiqi, xanəndə, xanəndəlik sənəti

Ismail Mursalov

Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0003-1879-8583>
ismaylmurselov355@gmail.com

Performers of Folk Instruments in the Development of Azerbaijani Musical Culture

Abstract

The founder of modern musical culture in Azerbaijan in the 20th century, the great composer and musicologist Uzeyir Hajibeyli played a great role in the development of musical creativity, performance, music education and science, in the application of the notation system in folk

instruments and the creation of an orchestra. It is noteworthy that in his articles dedicated to Azerbaijani musical culture, along with all areas of music, he characterized folk instruments. U. Hajibeyli's articles "A Look at the Musical Life of Azerbaijan", "Oriental Music and Western Musical Instruments", "Interpretation of Western Scholars on Oriental Music", "Musical Progress in Azerbaijan" (Baku, 1965) and other articles expressed valuable ideas about the existing folk instruments in Azerbaijan.

U. Hajibeyli played a great role in the development of musical culture. The creation of a direct music education system, as well as the organization of a folk instrument orchestra and other musical groups were the fruits of U. Hajibeyli's activities in this field. In the studies on the life and work of U. Hajibeyli, his activity in this field and his connection with musical culture have been highlighted.

The study of Azerbaijani folk musical instruments has been reflected in the scientific studies of a number of musicologists-scholars.

In the studies of musicologist-scholars Saadat Abdullayeva, devoted to folk musical instruments, information on the development of folk musical instruments and the performance of folk dances in the territory of Azerbaijan in the ancient and medieval periods, as well as notes of instrumental music samples performed by various instruments, attract attention:

Of course, oral traditions have been preserved in folk musical performance today, in parallel with this, teaching by notes has become widespread, and mainly the teaching of composers' works is carried out by notes.

The development of musical culture required the expansion of the fields of composition and performance, and the systematization of musical education. In this regard, the establishment of the Azerbaijan State Conservatory in 1921, as well as the establishment of secondary specialized music schools, music technical schools, and children's music schools in Baku and major cities and regions of the republic, are important steps towards resolving this issue.

Keywords: Azerbaijan, mugham, music, singer, art of singing

Giriş

Qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində, xalq çalğı alətlərinin inkişafı və xalq rəqslərinin ifaçılığı ilə bağlı məlumatlar, eləcə də instrumental musiqi nümunələrinin müxtəlif alətlərin ifasında not yazıları diqqəti cəlb edir:

Əlbəttə ki, xalq musiqi ifaçılığında bu gün də şifahi ənənələr qorunub saxlanmışdır, bununla paralel olaraq, not üzrə tədris geniş vüsət almışdır və əsasən bəstəkar əsərlərinin tədrisi not üzrə aparılır.

Tədqiqat

Mirzə Əsəd oğlu Sadıq (1846-1902) və ya Sadıqcan – musiqiçi, tarzən, bəstəkar və Azərbaycan tarını təkmilləşdirən sənətkar.

Bütün şuşalılar kimi Sadıq da kiçik yaşlarından öz gücünü xalq mahnılarının və muğamlarımızın ifası sahəsində sınayıb. İş burasındadır ki, Məhərrəmlik təziyələri zamanı teatrlaşdırılan şəbih tamaşalarında iştirak edib və mərsiyələr oxumaq savab sayıldığından, evlərinə tanınan mərsiyəxan və xanəndələr dəvət edib bilməyən kasıb ailələrdə öz övladlarını uşaq yaşlarından oxumağa öyrədirdilər. Hətta bundan ötrü Şuşada məxsusi musiqi məclisləri və məktəblər də vardı. Demək olar ki, bütün tanınmış xanəndə və musiqiçilər də şagird götürüb öyrədirdilər. Həmin məclis və məktəblərdən çıxan məzunların bir çoxu sonralar bütün Şərqdə məşhurlaşdı, toylarda, konsertlərdə, el şənliklərində hörmət qazanıb (Azərbaycan xalq musiqisi ocerkləri, 1981: 97).

1890-cı illərdə Sadıqcanın rəhbərliyi altında Şuşada ansambl yarandı. Ansamblın tərkibinə, o dövrün tanınmış müğənniləri və

musiqiçiləri daxil idi. Tarzənin tanınmış şagirdlərindən – Qurban Pirimov, Məşədi Cəmil Əmirov, Məşədi Zeynal Haqverdiyev, Şirin Axundov, Mərdi Canıbəyov, Həmid Malıbəyli və digərlərini qeyd etmək olar.

Cabbar İsmayıl oğlu Qaryağdıoğlu (1861-1944) – xanəndə, bəstəkar, musiqi xadimi.

Cabbar Qaryağdıoğlu XIX əsrin ikinci yarısında yetişən və Azərbaycan musiqi tarixində ən görkəmli rol oynayan xanəndələrdən biridir. Azərbaycan xanəndəlik sənətinin yeni bir mərhələsi onun adı ilə bağlıdır. Cabbar Qaryağdıoğlu Şuşada Xarrat Qulunun məktəbində muğam dərsləri almışdır. Eyni zamanda Şuşa şəhərinin zəngin musiqi mühiti Cabbarın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Rus şairi S.Yesenin onu “Şərqi musiqisinin peyğəmbəri” adlandırmışdır. Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Bakı məclislərində çox məşhur olan Cabbar Zaqafqaziyada, Orta Asiya ölkələrində, İranda da tanınmışdır. Cabbar Qaryağdıoğlu musiqi tarixində muğamı teatr və konsert səhnəsindən səsləndirən ilk xanəndə olmuşdur. Belə ki, 1897-ci ildə görkəmli yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə Şuşada tamaşaya qoyulan “Məcnun Leylinin məzarı üstündə” musiqili səhnəciyində Məcnun rolunun ifaçısı Cabbar Qaryağdıoğlu olmuşdur (İsazadə, Qasimov, 1968: 96). O, “Şərqi konsertləri”nin də fəal iştirakçısı idi. Cabbar Şuşada Mirzə Sadiq Əsəd oğlunun sazandalar dəstəsi ilə, 1900-1905-ci illərdə Bakıda tarzən Mirzə Cəfər və kamançaçı Məşədi Qulu ilə çıxış etmişdir. 1905-ci ildə tarzən Qurban Pirimov və kamançaçalan Saşa Oqanezaşvilidən ibarət trio yaratmışdır. Bu trio 20 ildən artıq fəaliyyət göstərmişdir. 1906-1912-ci illər ərzində “Spor-d rekord”, “Ekstrafon” və “Qrammofon” səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən Kiyev, Moskva, Varşava şəhərlərində Cabbar Qaryağdıoğlunun səsi qrammofon valına yazılmışdır. Şərqi musiqi sənəti tarixində bunlar ən birinci yazılardır. 1912-ci ildə Varşavadan qayıdarkən, Moskvada “Şərqi konsertləri” vermişdir. C.Qaryağdıoğlu klassik muğamların hamısını və bir çox təsnifləri böyük məharətlə oxumuşdur. Xüsusilə, onun oxuduğu “Heyrati”, “Mənsuriyyə” zərbi muğamları, “Mahur”, “Şahnaz” muğamı musiqi tariximizdə misilsiz nümunələrdir. Cabbar klassik poeziyanı mükəmməl bilirdi. Cabbar özündən əvvəlki ustadlardan fərqli olaraq, xanəndəlik sənətində ilk dəfə olaraq, muğam və təsniflərdə Azərbaycan dilində qəzəllər oxumuşdur. O, konsert və məclislərdə Füzuli, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan və b. Azərbaycan şairlərinin qəzəllərini ifa edirdi. Məhz ana dilində qəzəllər və şeirlər oxumaqla muğamların xalq arasında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Cabbar həm də bəstəkar və şair kimi tanınırdı. Onun yaratdığı təsniflərdən “İstəkanın deşilsin”, “Tiflisin yolları”, “İrəvanda xal qalmadı”, “Naxçıvan gədiyindən aşeydim” və b. göstərmək olar. Onun ifasında 300-ə yaxın mahnı və təsnif Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdindəki Bülbülün rəhbərlik etdiyi xalq musiqisini öyrənən Elmi-Tədqiqat kabinetində fonovaliklərə yazılmışdır, bir çox mahnı və təsniflər Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, S.Rüstəmov tərəfindən nota köçürülmüş və nəşr olunmuşdur (Hacıbəyov, 1965: 41).

Məşədi Cəmil Əmirov oğlu Əmirov (1875-1928) – tarzən, bəstəkar, musiqi xadimi.

Məşədi Cəmil kiçik yaşlarından tənə böyük maraq göstərsə də, maddi vəziyyətinə görə bir dərzinin yanına şagird kimi gedir. O, tezliklə Şuşada bir dərzisi kimi məşhurlaşır və hətta özünə dükan da açır. Bir dəfə Şuşadakı toy tarzənlərindən biri Məşədi Cəmilin yanına gələrək ona bir paltar tikdirir. Məşədi Cəmil isə bu paltarın qarşılığında tarzəndən ona tərda bir neçə mahnı çalmağı öyrətməyi xahiş edir və bundan sonra Məşədi Cəmil həyatını musiqi ilə bağlayır. Onun musiqiçisi kimi yetişməsində Mir Möhsün Nəvvabın musiqi məclislərinin böyük rolu olmuşdur. Məşədi Cəmil Gəncə məclislərində Məşədi Məhəmməd Fərzəliyevi, Malıbəyli Həmidini, Musa Şuşinskini, sonralar isə Bülbülü və Seyid Şuşinskini müşayiət edir (Hacıbəyov, 1985: 65).

1910-cu ildə Məşədi Cəmil bir qrup musiqiçi ilə Rıqa şəhərindəki “Qrammofon” şirkətinə dəvət olunur. Burada o, bir sıra muğam və xalq mahnılarını vala yazdırır. 1911-ci ildə musiqi təhsili almaq üçün Türkiyənin İstanbul şəhərinə gedir. İki ilə yaxın İstanbulda yaşayır və təhsil alır. Məşədi Cəmil Türkiyədə Azərbaycan musiqisinin qızgın təbliğatçısı kimi çıxış edir. Türkiyəlilər tarı sinədə çalmağı ilk dəfə Məşədi Cəmilə görürlər. Türkiyənin “Şəhbal” jurnalı Məşədi Cəmil və Azərbaycan musiqisi haqqında böyük bir məqalə və Məşədi Cəmilin tarla şəklini dərc edir (Hacıbəyov, 1985: 54).

Məşədi Cəmil həm də Azərbaycan musiqi tarixində muğamları ilk nota alanlardandır. O, 1912-ci ildə Heyratı muğamını nota salıb “Şəhbal” jurnalında nəşr etdirir. 1913-cü ildə Gəncəyə dönmə Məşədi Cəmil özü ilə kaman və ud da gətirir. 1915-ci ildə uzun çalışmadan sonra Məşədi Cəmil “Seyfəl-mülk” operasını yazır. Opera Gəncədə iki dəfə oynanıldıqdan sonra Tiflisə dəvət alır və 1916-cı il 3 iyunda Tiflis Kozyanın teatrında (indiki Gürcüstan Dövlət Opera və Balet teatri) səhnələşdirilir. Tiflisdən sonra opera İrəvanda səhnələşdirilir (Hüseyni, 1976: 4). Gəncəyə döndükdən sonra şəhərdə musiqi məktəbi açmaq istəyən Məşədi Cəmilə Çar Rusiyası icazə vermir. Lakin Məşədi Cəmil muğam kursu açır. Seyid Şuşinski, Bülbül, Zülfü Adıgözəlov, Əli Cavad oğlu, Əbdürrəhman Fərəcov və Musa Şuşinski kimi sənətkarlar bu kursdan faydalanır. SSRİ qurulduqdan sonra Məşədi Cəmil Gəncədə dram truppası yaradır. 1923-cü ildə isə uzun mübarizədən sonra Məşədi Cəmil, nəhayət ki, Gəncədə musiqi məktəbi açmaq üçün icazə alır və elə ilk ildə məktəbə 39 tələbə qəbul edilir. Məşədi Cəmilin oğlu Fikrət Əmirov, Qənbər Hüseynli, Telman Hacıyev və başqaları bu məktəbin yetirmələridir. Məşədi Cəmil Əmirov 1923-cü ildə “Namuslu qız” operettasını yazır və bu əsər də Gəncədə uğurla tamaşaya qoyulur (Səfərova, 1996: 21).

Nəticə

Beləliklə, xalq çalğı alətləri ifaçılarının yaradıcılıq yoluna və repertuarına nəzər salaraq, qeyd etmək olar ki, onların inkişaf perspektivi genişdir və ildən-ilə ifaçılıq səviyyəsinin yüksəlməsi, ifaçılıq təcrübəsinin artması, rəngarəng üslublu əsərlərin yaranması sayəsində ifaçılara yeni imkanlar açılır. Bu baxımdan alətlərin tədqiqi, təkmilləşdirilməsi, onların səslənmə keyfiyyətinin yeniləşdirilməsi və bəstəkar əsərlərində tətbiqi diqqətəlayiqdir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan xalq musiqisi ocerkləri*. (1981). Maarif.
2. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri (Tərtibçilər Ə.İsazadə və Q.Qasımov). 1968.
3. Hacıbəyov, Ü.Ə. (1965). *Əsərləri. II cild*. Azərb.EA nəşri.
4. Hacıbəyov, Ü.Ə. (1985). *Seçilmiş əsərləri*. Yazıçı.
5. Hacıbəyov, Ü.Ə. (1985). *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Üçüncü nəşri. Elm.
6. Hacıbəyov, Ü.Ə. (1985). *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Dördüncü nəşri. Elm.
7. Hüseyni, Ə. (1976). Orkestrin ulu babası. “*Ədəbiyyat və incəsənət*” qəz. 7 avqust, s.4.
8. Səfərova, Z. (1996). *Azərbaycanın musiqi elmi. XIII-XX əsrlər*. Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 01.12.2024

Baxışa göndərildi: 13.12.2024

Təsdiq edildi: 03.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/22-25>

Targul Alizade

Baku Engineering University

Phd. candidate

<https://orcid.org/0009-0006-0260-5793>

thasimova@beu.edu.az

Brexit terms and their use in the British media

Abstract

The article investigates the process of Britain leaving from the European Union and the effect of this process on the English language. The benefits of this process for Great Britain, researched and developed by many government administrators, show its essence in many fields. Migration and the removal of free human movement are calculated from the basic steps of these benefits. However, as a result of this, the provision of the previous issues with the European Union is also considered to be among the necessary subjects. Moreover, the derivation of new words and expressions closely connected to the process. The interpretation of the words is closely connected with the British media. As a result of Britain exit from the EU, the English language has preserved its reputation as being the main linguistic phenomenon. The result of the process is seen as the newly created vocabulary more penetrating the language. British media has been interested in using the words and expressions thoroughly to persuade and educate people during the process. British newspapers belonged to pro-remain and pro-leave media. The aim of the newspapers was to propogate people to connect with any of them. Therefore, newspapers and journals as well as other media vehicles gave way to the process.

Keywords: *British media, Brexit terms, “remain” campaign, “leave” campaign, Brexit words and expressions*

Tərgül Əlizadə

Bakı Mühəndislik Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-0260-5793>

thasimova@beu.edu.az

Breksit terminləri və onların Britaniya mediasında istifadəsi

Xülasə

Məqalədə Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması prosesi və bu prosesin ingilis dilinə təsiri araşdırılır. Bir çox dövlət idarəçiləri tərəfindən araşdırılan və yerinə yetirilən bu prosesin Böyük Britaniya üçün faydaları bir çox sahələrdə öz mahiyyətini göstərir. Miqrasiya və insanların sərbəst hərəkətinin aradan qaldırılması bu faydaların vacib göstəricilərindən hesab olunur. Lakin bunun nəticəsi olaraq Avropa İttifaqı ilə əvvəlki mövzuların təmin edilməsi də zəruri məsələlər sırasında hesab olunur. Üstəlik, yeni söz və ifadələrin törəməsi proseslə sıx bağlıdır. Sözlərin təfsiri Britaniya mediası ilə sıx bağlıdır. Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxması nəticəsində ingilis dili əsas linqvistik fenomen kimi öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır. Bu prosesin nəticəsi kimi yeni yaradılan sözlərin dilə daha çox nüfuz etməsini nümunə göstərə bilərik. Britaniya mediası proses müddətində insanları inandırmaq və maarifləndirmək üçün bu söz və ifadələrin geniş şəkildə istifadəsində maraqlı olmuşdur. Britaniya qəzetləri *remain* və *leave* yönümlü mediaya aid olmuşdur. Onların əsas məqsədi insanları kampaniyalara təşviq etmək olmuşdur. Bunun üçün istər qəzet və jurnallarda, istərsə də digər media vahidlərində kampaniya prosesinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: *Britaniya mediası, Breksitlə bağlı terminlər, “remain” kampaniyası, “leave” kampaniyası, Breksitlə bağlı söz və ifadələr*

Introduction

The article illustrates the pragmatic aspect of the words and expressions dedicated to the Brexit process. Brexit process is investigated in the media discourse and a variety of conclusions have been reached. Therefore the article describes the possibilities to search the meanings of new words and expressions. The article demonstrates facts about the British media and its influence into the Brexit process. It also clarifies how the Brexit terms became widely used and recognized. The meanings of the terms are discussed and explored in the article. The positive and negative meanings of Brexit terms are widely researched in the article. During Brexit talks left-wing and right-wing media were more interested in influencing people's opinion. Therefore, they made great effort in the use and spread of new Brexit terms since these terms were effective in determining people's view. The opinions of the newspapers in relation to Brexit have been different. For instance, *Express*, *Daily Star*, *The Sun*, *Daily Telegraph* were in fond of Brexit. These newspapers not only play a vital role in the British media, but also influence the will of the people. Although *the Daily Mail* was a strong Brexit supporter in the early days, it has recently changed its position with the change of its editor. In the referendum held in June, 2016, his previous position on Brexit had an impact on the outcome of the referendum. *The Sun*, *Daily Star* and *Sunday Express* had a large number of voters in the second referendum.

Currently, Brexit idioms are widely used in the media. It is possible to show *Financial Times*, *Guardian*, *Daily Mirror* as examples of newspapers that are in favour of Brexit. *Guardian* and other pro-remain newspapers criticised Brexit supporters.

The term "Brexit" is now used shortly due to the process of British Kingdom with 28 states which have companionship with European Union in political and economic sphere leaving the Union. Brexit votes took place on 23 June, 2016. Citizens decided to leave the EU. More than 30 million people took part in the referendum. 51.9% votes were pro-Leave campaign. Britain confirmed the approval to leave the EU till March, 2019. However, the deadline was extended to 2020. The Brexit process was a long and tiring procedure so it was reflected in the media too. Candidates of both sides first gained public interest by the media. Secondly, media touched on special problems during the election. The media divided into pro-Brexit and anti-Brexit media.

In the context Leaver-the name is given to those who support Britain to leave the EU. Some amount of the British people are considered to be leavers, while others are considered to be remainers. The words leavers and remainers turned into common words during the Brexit talks. Leavers are people who take responsibility to reject common environmental, labor and social problems approved by the EU.

The derivation of the words *Brexit* coincides with the period long after referendum. The word became well-known and soon leave the words *leaver* and *brexiteer* behind. The use of the word increased between December 2016 and December 2017. The meaning of the word is Brexit supporter. The name is given to people who support the UK to leave the EU. Usually Conservative member candidates are called *Brexit*. The synonyms of the words are leavers and outers. The antonyms of the word are *Bremainers* and *Remainers*. The word is used in its plural form. The word *Lexiteer* means left-wing leavers. The supporters of Brexit among left wing are called like this. Michael Gove used the term in his speech.

Research

Leave campaign prefer KISS (Keep it simple, stupid) strategy. Initially the phrase "take back control" belongs to this campaign. The phrase became popular among parliament establishers, non-satisfied working class and racists. On the other hand, remain campaign advocated to stay in EU. National newspapers, such as *the Mail*, *the Sun*, *the Express* and *the Telegraph* stand on troubles, inappropriateness and lies in society. They tend to solve these problems.

The derivation of new words is coincided with joining words. For example, *Brexitography*, *Brexitometer*, *Brexitology* and *Brexitophobia* are words that can be given examples to it. *Brexitometer* means "questionary". "Residents overwhelmingly want to stop Brexit, as an Islington 'Brexitometer' has found. The word appeared in the Upper Street after liberal democrats began the European election campaign. As a result of conversion, the derivation of new words increased.

Bregret (regret of Brexit), Brexit (Britain leaving the EU), regrexit (regret of Britain leaving the EU) are the nouns derived from verbs. Conversion is a more common way of word formation regarding Brexit.

Apart from these phrases there are words derived by suffixes such as *Brexitty* and *Brexitity*. They are examples of word derivation. *Brexitity* means all the ideas connecting with Brexit. For example, the word may express smoothness or hardships of Brexit negotiations. Otherwise, it may be used to show the weak or strong Brexit supporters. For instance, while comparing Londoners and Scots the examples from the Guardian are obvious.

“The ongoing debate over the optimum level of Brexitity hardness or softness, from ragingly tumescent to apologetically flaccid, has divided the nation all year” (1).

The fact that compound words used with Brexit such as *Brexit-induced*, *Brexit-related* signify economic downturn and uncertainty. *Brexit-voting* and *Brexit-supporting* show the people that support leaving the EU. *Brexit-inspired*, *Brexit-themed*, *Brexit-style* phrases indicate the influence of Brexit on different events. For example, it may be used to show the influence of Brexit to professional group of people, the suggestion to Turkish President Erdogan to hold a referendum to be member of the EU.

In this Brexit-themed event, we’ll explore the most pressing issues for small business – from staffing to tariffs – and hear from entrepreneurs and academics on their view (2).

In an interview published on Sunday, Erdoğan suggested he may stage a Brexit-style referendum to decide if his country should continue to seek membership of EU, saying his country’s patience is not infinite (3).

The word “Brexit land” describes the issues concerning Brexit. The plural form of Brexit is usually compared with present simple form, but it is obviously referred to plural form of people who support Brexit in the Guardian. In different parts of the newspaper the interpretation of the word is differing. For example, in the “Comment is free” section it is used as “disaster”, “civil war”, “terrifying idea” or “golden chance”. In this section, authors use comments on what the Brexit is. Sometimes they emphasize it as the way to Brexit unluckiness or chauvinist Britain (Zečić-Durmišević, 2020: 17). At the same time, they support that Brexit can’t be understood as unlucky as it is and they deny all the negative ideas.

Second referendum- the phrase is used by remainers more. Boris Johnson thought about the ways to leave the EU after the initial referendum. According to the article published in *the Independent* the people were divided into two groups a week before the last voting on the 31st January. 52-54% of people were remainers against the 2016 referendum (5). Although it was vice versa and people voted for Brexit in 2016. Therefore, people wanted to hold the second election.

Get Brexit done- the phrase was used by Boris Johnson and was the main reason that the Conservatives won the election. At that time, both Laborist and Conservatives were in the spotlight with their serious speeches. But Laborists showed a great interest to have a second referendum after 2016 elections and this led to disparity of views among the voters. There was a disparity of views among people and Boris Johnson’s slogan. Therefore, the Conservatives won as a more powerful force in the elections (6).

Take back control- is the pro-Brexit phrase on Britain’s sovereignty. It indicates that Britain that lost all its laws will get back them after the withdrawal plan. The phrase was the simplest ideas used by Brexit supporters in 2016 elections. In the article published in the *Sky News* the Labourist leader Sir Keir Starmer promised they would introduce the take back control law if they win in the next elections. In the article it was also mentioned that the transformation of the government from Westminster is important. The Labourist leader emphasized that after such a victory the governing position will be given to people. To gain the control alongside the border, to lessen the migration level and minimise it were the main ideas in Nigel Farage’s promises, the main Brexit supporter. Although we can observe its opposite when we look at the 2022 indicators. Thus migration reached to the maximum level. They accuse of prime minister Sunak not to comment correctly. If they are chosen they will back up the sleeves and solve the problem themselves (7).

Slow Brexit- the phrase was used in the Teresa May's speech on 25th March, 2019 in the parliament. She warned that the process may be exceeded to 22nd May and Brexit may be postponed. She expects that parliamentary members will take some steps because Britain leaves the EU and it refers to long-lasting political instability (8).

Conclusion

Detecting the pragmatic aspect of new words and expressions is of great importance in analyzing the words and expressions. Moreover, the scientific and theoretical importance of the research is essential in determining the effect of the Brexit process to the English language. The practical importance of the research is conceptualized by the translation of media texts and their use in the field of translation faculty of the higher education level.

Brexit divided not only people but also newspapers into populist and elitist. Middle class, well-educated people living in urban areas and cosmopolitan places tend to vote for remain campaign. Although working class, rural and past industrial cities supported leave campaign more. Elitist newspapers, such as the Financial Times, the Guardian, the Independent that backed remain campaign had many facts and information. Although they didn't have much effect on people. On the other hand, the Sun, the Daily Mail and the Express had big and bold headlines, tables, big size headings and they had much more effect on people.

References

1. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2017/dec/29/satire-busy-year-how-to-laugh-comedy-special> (accessed at December 29, 2017)
2. <https://www.theguardian.com/small-business-network/2017/dec/04/solving-the-solvable-how-small-businesses-can-best-prepare-for-brexit-london-event> (accessed at December 4, 2017)
3. Available at: <https://www.politico.eu/article/recep-tayyip-erdogan-may-call-brexit-style-referendum-on-turkeys-eu-bid-leave-remain-join/> (accessed at June 23, 2016)
4. Zečić-Durmišević, D. (2020). British press discourse: strategies of manipulation in the Brexit campaign. Faculty of Philosophy University of Sarajevo. Bosnia and Herzegovina. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:212850521>. January 1, 2020.
5. Available at: <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-poll-remain-eu-boris-johnson-leave-bmg-poll-a9279996.html> (accessed at January 11, 2020)
6. <https://time.com/5749478/get-brexit-done-slogan-uk-election/> (accessed at December 13, 2019)
7. <https://news.sky.com/story/take-back-control-is-an-easy-slogan-to-create-but-fiendishly-hard-to-implement-and-sunak-knows-it-12889412> (accessed at May 26, 2023)
8. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-03-25/may-wields-threat-of-slow-brexit-in-final-bid-for-support> (accessed at March 25, 2019)

Received: 30.11.2024

Submitted for review: 19.12.2024

Approved: 13.01.2025

Published: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/26-29>

Narmina Gadimova
Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0008-5033-9254>
nermineqedimova11@gmail.com

The Theme of Patriotism and Heroism in Vasif Adigozalov's Work

Abstract

The article presents 4 great works of Vasif Adigozalov, a prominent representative of the Azerbaijani school of composition, created at the end of the 20th century – “Yurd of Fires” (1988, words: R.Z.Khandan), “Karabagh Shikastesi” (1989, words: T.Elchin), “Canaggala – 1915” (1988, libretto: S. Duru, text: Mehmet Akif Ersoy), “Caravan of Sorrow” (1999, words: R. Rza) oratorios are analyzed in terms of vocal-symphonic works of Azerbaijan. In the article, the themes of patriotism and heroism take special importance in the oratorio genre of the composer's works written in the oratorio genre in the 90s of the 20th century, in connection with the bloody and tragic events that took place in the history of Azerbaijan. Vasif Adigozalov's creativity is wide, and the topics he addresses are colorful. Looking at the catalog of works created by the composer, you can't help but be amazed. Vasif Adigozalov wrote two operas - "The Dead" and "Natevan", musical comedy - including "Grandma's royal bird", "Haji Kara" (co-author R. Mustafayev), "Let's divorce, we will marry", "Take your share, call uncle" etc. ., as well as the oratorios "Odlar yurdu", "Karabagh shikastesi", "Çanakkale-1915", "Caravan of Sorrow", 3 symphonies, "Segah" mugham-symphony, "Stages", "Africa is struggling", etc. he is the author of symphonic poems, 6 instrumental concerts, many chamber-instrumental works, songs and romances, music written for dramas and movies.

Keywords: Azerbaijan, composer, oratorio, requiem, patriotism, vocal-symphonic

Nərminə Qədimova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-5033-9254>
nermineqedimova11@gmail.com

Vasif Adıgözəlovun yaradıcılığında vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzusu

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Vasif Adıgözəlovun XX əsrin sonlarında yaratdığı 4 möhtəşəm əsəri - “Odlar Yurdu” (1988, söz: R.Z.Xəndan), “Qarabağ Şikəstəsi” (1989, söz: T.Elçin), “Çanaqqala – 1915” (1988, libretto: S.Duru, mətn: Mehmet Akif Ersoy), “Qəm karvanı” (1999, söz: R.Rza) oratoriyaları Azərbaycan vokal-simfonik əsərləri baxımından təhlil edilir. Məqalədə XX əsrin 90-cı illərində bəstəkarın oratoriya janrında yazılmış əsərlərində Azərbaycan tarixində baş vermiş qanlı, faciəli olaylarla əlaqədar olaraq vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzusu xüsusi əhəmiyyət alaraq geniş təfsirini tapır. Vasif Adıgözəlovun yaradıcılığı geniş, müraciət etdiyi mövzular isə rəngarəngdir. Bəstəkarın yaratdığı əsərlərin kataloquna nəzər saldıqda heyrətlənməyə bilmirsən. Vasif Adıgözəlov iki operanın – “Ölülər” və “Natevan”, musiqili komediyanın – o cümlədən “Nənəmin şahlıq quşu”, “Hacı Qara” (həmmüəllif R.Mustafayev), “Boşanaq, evlənərik”, “Aldın payını, çağır dayını” və s., həmçinin “Odlar yurdu”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Çanaqqala-1915”, “Qəm karvanı” oratoriyalarının, 3 simfoniyanın, “Segah” muğam-simfoniyasının, “Mərhələlər”, “Afrika mübarizə edir” və s. simfonik poemaların, 6 instrumental konsertin, bir çox kamera-instrumental əsərlərin, mahnı və romansların, dram tamaşalarına və kinofilmlərə yazılmış musiqilərin müəllifidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, bəstəkar, oratoriya, rekviyem, vətənpərvərlik, vokal-simfonik

Introduction

Vasif Adigozalov was born on July 28, 1935 in Baku, in the home of the unforgettable singer Zulfu Adigozalov, and grew up under the sounds of the tarin, kamancha, and his father's humming. These hummings absorbed the soul of the future artist, instilling in him a love for folk music. He entered the world of music from an early age, and the first sounds and melodies he perceived were absorbed into his being. For this reason, each work written by Vasif Adigozalov remained in the memory of the people.

In the 80s of the 20th century, V. Adigozalov conducted intensive searches in new ideological and aesthetic directions and genres. When the historical fate of Azerbaijan faced a difficult test, when historical enemies, taking advantage of the collapse of the Soviet Empire and its totalitarian ideology, set their sights on our land, the great composer, originally from Karabakh, V. Adigozalov, addressed the theme of the fate of his homeland and created three magnificent oratorios that can be considered a new stage in his creativity and in our music - "Karabakh shikestesı" (1989), "Çanakkale 1915" (1996), "Gam karvani" (1999). This new genre further enriched his style in terms of ideological, emotional, artistic and philosophical aspects.

Research

Sevinj Tofiqgizi, a doctor of philosophy in art history, writes: "The nationalism and wisdom inherent in U. Hajibeyli, and the philosophical and intellectual thinking coming from his teacher G. Garayev, have been immortalized in the personality and art of Vasif Adigozalov, distinguished by his nobility. V. Adigozalov was a powerful artist who was unique in the history of our Azerbaijani musical culture, distinguished by his own individual style, skillfully using the possibilities, genres and forms of Eastern and Western music. The unity of historicity and modernity, national identity, mosaic arrangement of alliterations, rhythm variations, monumentality and conceptuality are the artistic and aesthetic merits of V. Adigozalov's music. The national pride of the Azerbaijani people is reflected in V. Adigozalov's music. His music is proud like himself. This pride comes from love for the nation and homeland, a sense of statehood, genuine nobility, high intelligence and, of course, self-confidence that stands alongside talent behind the personality" (Tofiqgizi, 2010: 4).

The oratorio "Odlar yurdu" also touches the heart with the innovation of the musical language that comes from freshness and deep national roots. I would like to separately mention the extraordinarily beautiful "Layla" and "Ana söz" in the work. In those numbers, the composer created a melody that sounds very sincere, chaste, kind and poetic and is closely related to Azerbaijani folk music (Afendiyeva, 2004: 4-5).

The finale of the oratorio "The Wounded Man of Karabakh" sounds like a hymn to the great Azerbaijani people, expressing determination and faith in victory. Here, the composer used the percussion-mugham vocal-instrumental genre, which occupies a special place in traditional Azerbaijani oral classical music. V. Adigozalov completely preserved the architectonics of this mugham, even the features of its performance in Karabakh. The oratorio "The Wounded Man of Karabakh" is a magnificent, monumental work written at a high professional and artistic level (Afendiyeva, 2004: 4-5).

Sevinj Rzayeva notes in her monograph "Vasif Adigozalov. Love of the Fatherland": "The Wounded Man of Karabakh" oratorio is the artist's conversation with time, a direct dialogue with the ruthless reality of modernity, its response to it. Like all great artists who react sharply to various social cataclysms occurring in society, Vasif Adigozalov could not remain indifferent to the terrible tragedies that befell our homeland during the period when the work was written. For this, Vasif Adigozalov and Teymur Elchin chose the most optimal option. This work, which has a grandeur-monumental character, is a living embodiment of the ideals and desires expressed by both artists and to which our people aspire" (Mushfig, 2017: 7).

V. Adigozalov's new creative peak was the oratorio "Çanakkale". The libretto by Sabah Duru and the poetry of the national poet of Turkey Mehmet Akif Ersoy combined with V. Adigozalov's wonderful heroic-requiem music, resulting in the creation of a magnificent musical epic lasting 1 hour and 20 minutes. It should also be noted that the Azerbaijani composer Vasif Adigozalov was

the first to address the heroic epic “Çanakkale-1915”, and this monumental work was highly appreciated as a significant event in the life of the Turkish people (Khalilzadeh, 2011: 13).

The fact that this topic, which asks about the heroic history of the great Turkic world, was entrusted to Vasif Muallim was indicative of the secular image of the Azerbaijani composition school. In the oratorio “Çanakkale-1915”, the composer speaks as if about our own tragedy. The determination of struggle given in the work, the cry of the martyr mothers as if ask about the struggle for Karabakh and the fate of our martyrs who died in this struggle. The first performance of the oratorio was performed in 1998. This magnificent work, sung by 200 musicians, expresses in unity the love of the homeland, filial piety, and the struggle for great deeds, which are characteristic of Vasif Adıgozalov’s work (Aslanova, 2020: 73-74).

In the oratorio “Caravan of Sorrow”, Vasif Adıgozalov completed his triptych. In this work, the composer succeeded in depicting the images of the people and the homeland, which he had set before in previous oratorios, at a philosophical-epic level. The musical dramaturgy of the oratorio “Caravan of Sorrow” reveals a connection with the sonata-symphonic series: “The tense-expressive introduction is focused on the theme of the choir, which also plays the role of the main part. The performance of the solo oboe, which develops in a subtle, calm manner, as if causes the reawakening of the high-spirited auxiliary part in memory. This also expresses the sonata-symphonic works of V. Adıgozalov” (Guliyeva, 2017: 80).

Our beloved artist V. Adıgozalov is a highly professional composer who has won the sympathy of the people with his works, distinguished by his bright individual style. Today we can confidently say that V. Adıgozalov's works have taken a worthy place among the classic works of Azerbaijani music. As our brilliant composer Gara Garayev said: “A true artist, whether he likes it or not, goes to battle for his aesthetic ideals, tries to play an active role on the stage of life, he is always with the people, he is the people himself” (Afendiyeva, 2014: 253).

It is no coincidence that the Decree of the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, “On the celebration of the 80th anniversary of Vasif Adıgozalov” dated February 11, 2015 states: “Vasif Adıgozalov is one of the personalities who wrote new pages in the rich annals of musical art of Azerbaijan. The numerous works created by the composer in different genres, benefiting from the important achievements of world music on the basis of folk songs and mugham traditions, occupy a unique and worthy place in the treasury of cultural wealth of the Azerbaijani people” (Guliyeva, 2019: 61).

Conclusion

The tragedies that befell our people, the painful and turbulent period of our history were written in the language of music not only in history books, but also in the magnificent oratorios created by our beloved composer Vasif Adıgozalov, and he set out on a journey towards eternity to convey what we experienced in our past to our present and future. In short, these oratorios are not only our cultural heritage, but also our history. Vasif Adıgozalov's music still gives people feelings of patriotism, joy, faith, and love today. Although this unforgettable composer, who has reached the world of truth, is no longer with us in person, the works he created with great skill and craftsmanship will always live on in the hearts of our people.

Reference

1. Tofiggizi, S. (2010). Vasif Adıgozalov's heritage: as a national and cultural asset of Azerbaijan. *525th newspaper*. July 27, p.4.
2. Efendiyeva, I. (2004). Stylistic features of Vasif Adıgozalov's creativity. *"Music World"*. No. 1-2 (19). P.33-40. <http://www.musigi-dunya.az> > ...p.4-5.
3. Mushfig, S. (2017). "Vasif Adıgozalov. Love for the Motherland" - a significant contribution to national musicology. *525th newspaper*.- October 19.- P.7. <https://525.az> > news > 8816.
4. Khalilzade, F. (2011). Laylasi was also mugham. *Culture*. July 29, p.13
5. Aslanova, A. (2020). On some compositional features of the oratorio “Çanakkale-1915”. *Culture magazine*. January-February. p. 73-74.

6. Guliyeva, D. (2019). The importance of the oratorio “Odlar yurdu” in V. Adigozalov’s work. “*Conservatoriya*” magazine. No. 2 (44). p. 61.
7. Efendiyeva, I. (2014). *The fruit of the search paths*. Zardabi LTD.
8. Guliyeva, S. (2017). The theme of patriotism in Azerbaijani choral music in the 90s of the XX century. “*Conservatoriya*” magazine. No. 1 (35). p. 80.

Received: 24.11.2024

Submitted for review: 12.12.2024

Approved: 10.01.2025

Published: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/30-34>

Könül Qurbanova
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0002-7991-6905>
konul.gurbanova@sport.edu.az

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı yaranan çətinliklərin psixoloji və koqnitiv aspektlərdən təhlili

Xülasə

Xarici dilin mənimsənilməsi bir çox aspektləri əhatə edən çoxşaxəli və bir o qədər də mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses zamanı təbii hal kimi hədəf dilin fonetikasını, lüğət və qrammatikasını mənimsəməkdə və eyni zamanda kommunikativ dil normalarına uyğunlaşmaqda bir sıra problemlər yaranır. Bu məqalədə meydana çıxan həmin çətinliklərin araşdırılması və onların koqnitiv və psixoloji cəhətdən təhlili məsələləri yer almışdır. Koqnitiv aspektdən yaş, yaddaş və idrak məsələləri, fonoloji məsələlər, ana dilinin müdaxiləsi və bu zaman ortaya çıxan qrammatik və leksik fərqliliklər nəzərdən keçirilmişdir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən problem motivasiya və bir sıra digər emosional vəziyyətlərin təhlil edilməsilə araşdırılmışdır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, yeni xarici dilin mənimsənilməsi zamanı uğursuzluqların səbəbini motivasiyanın və özünəinamın olmaması, ana dilindən nisbətən çox istifadə halları, daxili narahatlıq, qorxu, stress, səhvlərə verilən rəylərin tənqid kimi qəbul edilməsi, şəxsiyyət və mədəniyyət faktorları, sosial təzyiq və s. kimi məsələlərdə axtramaq lazımdır. Bu problemlərin effektiv şəkildə həll edilə bilməsi üçün isə öyrənənləri həvəsləndirməyi, öz narahatlıqlarını idarə etməyi öyrətməyi, daha yaradıcı və inklüziv təlim metodlarından istifadə edərək dəstəkləyici sosial və emosional mühiti yaratmaq lazımdır.

Açar sözlər: *xarici dil, çətinliklər, koqnitiv, psixoloji, motivasiya*

Konul Gurbanova
Azerbaijan Sport Academy
<https://orcid.org/0000-0002-7991-6905>
konul.gurbanova@sport.edu.az

Psychological and cognitive analysis of foreign language learning difficulties

Abstract

Learning a foreign language is a complex process that includes cognitive, psychological and social aspects. This complex process creates a number of problems. This article deals with the issues of investigating those difficulties and analyzing them cognitively and psychologically. From the cognitive aspect, memory and cognitive issues, phonological issues, L1 interference and grammatical and lexical differences that appear at this time were reviewed. From a psychological point of view, the problem was investigated by analyzing motivation and a number of other emotional states. It can be concluded that the reasons for failure in learning a new foreign language are lack of motivation and self-confidence, cases of using the mother tongue more than needed, internal anxiety, stress, perception of feedback given to mistakes as criticism, personality and cultural factors, social pressure, etc. In order to effectively solve these problems, it is necessary to motivate learners, teach them to manage their anxiety, and create a supportive social and emotional environment using more creative and inclusive learning methods.

Keywords: *foreign language, difficulties, cognitive, psychological, motivation*

Giriş

Dil insan idrakının və ünsiyyətinin əsas aspektidir. Dilin mənimsənilməsi zamanı beyində mürəkkəb, çoxşaxəli proseslər cərəyan edir. Bununla yanaşı, müxtəlif problemlər də özünü göstərə bilər. Bu proseslərin baş verməsi zamanı yaranan çətinliklərin hər birinin müəyyən səbəbləri var. Bunun üçün lüğətin zehnimizdə necə kodlaşdırıldığını, öyrənlərin yeni sözləri öyrənməsini hansı amillərin çətinləşdirdiyini və ya asanlaşdırdığını, lazım olduqda onları necə yadda saxlamağı və xatırlamağımızı anlamalıyıq. Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı bu proseslər daha da mürəkkəbləşir.

Əslində, ikinci dil öyrənlərin üzləşdiyi problemlər koqnitiv və psixoloji amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirindən irəli gəlir. Bu sahədə həyata keçirilmiş elmi araşdırmaları təhlil edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, xarici dilin öyrənilməsi zamanı yaranan çətinliklərin kökü böyük ölçüdə ikinci dilin öyrənilməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı psixi proseslərdən qaynaqlanır. Xarici dili mənimsəyərkən öyrənlərin üzləşdiyi problemlər çoxşaxəlidir. Bu problemlər həm koqnitiv, həm də psixoloji aspektdən dəyərləndirilə bilər.

Koqnitiv aspektdən yanaşmalı olsaq, buraya yaş, yaddaş və idrakla əlaqədar problemləri, fonoloji fərqliliklər, öyrənlərin ana dilinin müdaxiləsi və bu zaman ortaya çıxan qrammatik və leksik fərqliliklər aid edilə bilər. Ana dilinin normadan artıq müdaxiləsi səbəbindən tələffüz, lüğət istifadəsi və cümlə quruluşunda səhvlərin çoxalması baş verir. Ana dilində mövcud olmayan səslərin ayırd edilməsi və emalı, söz və cümlə vurğusu, cümlədə söz sırası, kontekstdaxili anlayışların başa düşülməməsi və s. kimi məsələlər də buraya aid edilə bilər.

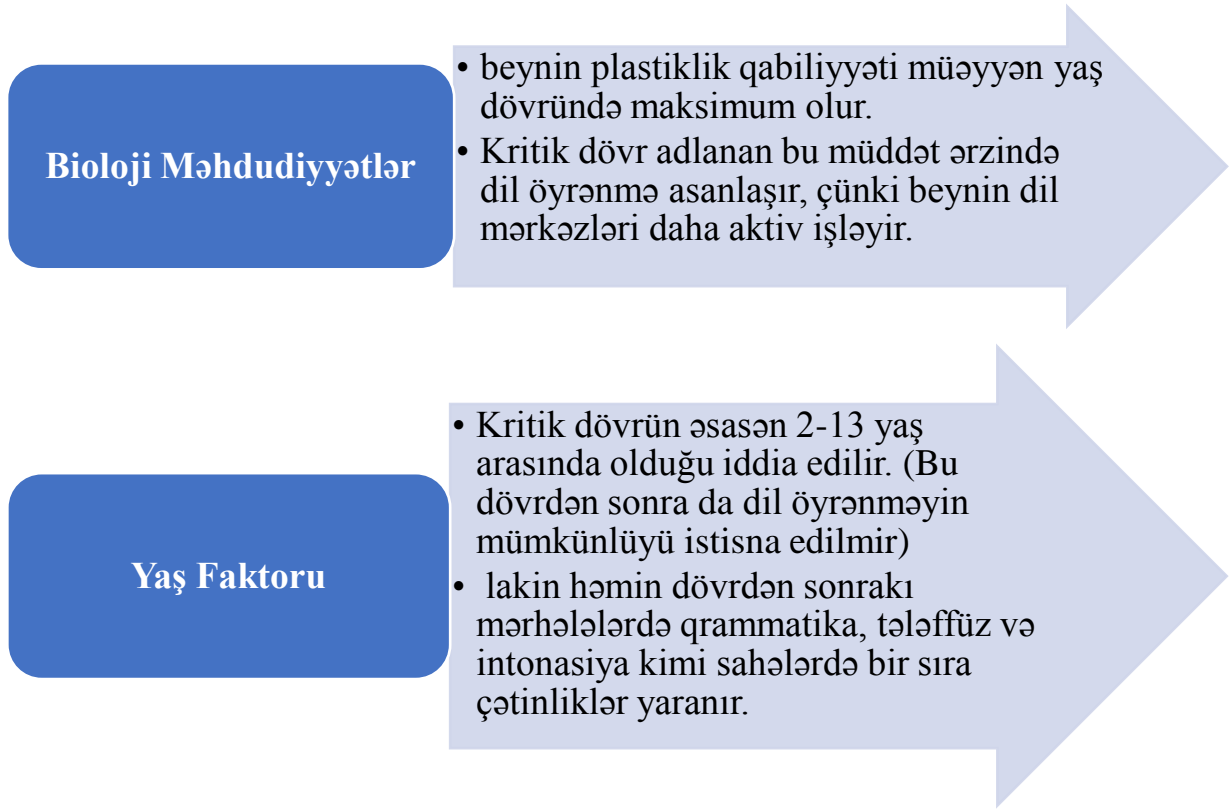
Məsələyə psixoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalı olsaq, buraya əsasən motivasiya və bu kimi bir sıra digər emosional aspektləri aid edə bilərik. Yeni bir xarici dilin mənimsənilməsi zamanı uğursuzluqların səbəbini motivasiyanın və özünəinamın olmaması daxili narahatlıq, stress, səhvlərə verilən rəylərin tənqid kimi qəbul edilməsi, şəxsiyyət və mədəniyyət faktorları, sosial təzyiq və s. kimi məsələlərdə axtarmaq lazımdır. Məqalədə ortaya qoyulmuş məsələ ilə bağlı müxtəlif alimlərin fikirləri təhlil edilmiş və əldə edilən məlumatlar müqayisə edilərək yekun nəticəyə gəlinmişdir.

Tədqiqat

R.C.Gardner qeyd etmişdir ki, motivasiya və hədəf dilin mədəniyyətinə qarşı şəxsi münasibət dil öyrənilməsində uğur qazanmaq üçün çox vacib amildir. Dilə və onun danışanlarına psixoloji münasibət öyrənlərin əzmkarlığına və nə dərəcədə uğurlu olmalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər (Gardner, 2010).

Elaine K.Horwitz dil narahatlığını danışma qorxusu, imtahan gərginliyi və ya ümumi qeyri-adekvatlıq hissi ilə təzahür edən əhəmiyyətli bir maneə kimi müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, bu narahatlıq öyrənmə prosesinin yavaşlamasına səbəb ola bilər (Horwitz, 2001: 114).

Eric Lennenberg Kritik dövr hipotezini dəstəkləyən alimlərdən biridir. Bu hipotezə görə, insanın dili öyrənmə qabiliyyətinin bioloji olaraq müəyyən bir yaş dövründə ən yüksək səviyyədə olduğunu, bu dövr keçdikdən sonra isə dil öyrənmənin nisbətən çətinləşdiyi iddia edilir. Kritik dövr hipotezinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

Bu yanaşmanı dəstəkləyən çoxlu sayda tədqiqatlar olsa da, bir sıra alimlər onu tənqid edərək, dil mənimsənilməsində yaş faktorunun əhəmiyyətini bu qədər böyütməyin lazımsız olduğunu vurğulamışlar. Onlar öz fikirlərini, doğru yanaşma və metoda yiyələnərək istənilən yaşda insanın yeni dil öyrənmək qabiliyyətinə malik olması ilə əsaslandırmışlar. Hətta bu fikri dəstəkləyənlər, yetişkinlərin dilin qrammatikasını və yazı qaydalarını azyaşlılardan daha sürətlə mənimsəməsini fikrini irəli sürmüşlər (Lenneberg, 1967).

Bonny Norton kimi tədqiqatçılar dil öyrənmənin şəxsiyyətlə sıx bağlı olduğunu iddia edirlər. Öyrənənlər öz şəxsiyyətləri və hədəf dil ilə əlaqəli mədəni kimlik arasında ziddiyyət hiss edə bilirlər. Onlar təklif edirlər ki, şəxsiyyət problemlərini başa düşmək və həll etmək bu prosesdə yarana biləcək problemlərin qarşısını ala bilər (Norton, Toohey, 2011: 413).

Lev Vıqotskinin Sosial-Əməkdaşlıq Nəzəriyyəsi ilə tanış olarkən, bir daha əmin ola bilərik ki, öyrənmə fərdi proses deyil, sosial qarşılıqlı təsirlərlə daha da inkişaf edir, mükəmməlləşir. Bu nəzəriyyədə belə bir fikir irəli sürülür ki, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, o həm də öyrənmə və düşüncənin formalaşmasında əsas alət rolunu oynayır. Xarici dil öyrənmək yalnız qrammatika və sözləri mənimsəmək deyil, həm də dilin sosial və mədəni istifadəsini öyrənməkdir. Sosial əməkdaşlıq bu mənimsənilməni olduqca asanlaşdırır. Ona görə də, xarici dil öyrənənlər üçün praktiki tapşırıqlar, əməkdaşlıq və sosial ünsiyyətə əsaslanan metodlar tətbiq edilərsə, öyrənmə prosesi daha effektiv olar. Vıqotskinin əsas konseptlərindən biri də Proksimal İnkişaf Zonasıdır və o, iki səviyyədən ibarətdir: birincisi, öyrənənlərin mövcud bacarıq səviyyəsi, ikincisi, onların potensial bacarıq səviyyəsi. Həmin bu konsepsiya mövcud bacarıqlar ilə potensial bacarıqlar arasındakı boşluğu təyin edir. Sosial əməkdaşlıq – daha təcrübəli şəxslərin (müəllim, mentor və s.) köməyi, bu zonanı aktivləşdirir və inkişaf etdirməyə köməklik göstərir (Vygotsky, 1978).

Öyrənənlərin öz idrak proseslərinə nəzarət etmək bacarığı (metakognitiv məlumatlılıq) - xarici dillərin mənimsənilməsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. O'Malley və Chamot (1990) tərəfindən aparılan tədqiqatlar dil öyrənmənin təşviqində özünə nəzarət, özünü qiymətləndirmə və strateji planlaşdırma kimi metakognitiv strategiyaların effektivliyini vurğulayırlar (O'Malley, Chamot, 1990).

Amerikalı professor Noam Chomsky özünün "Universal qrammatika nəzəriyyəsində" bu məsələyə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışdır.

Onun fikrincə, bütün insanlar dilləri qavramaq üçün doğuşdan var olan universal qrammatika qabiliyyətinə malikdirlər.

Bu nəzəriyyəyə əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, insanların beynində müəyyən dil strukturlarını qavramaq üçün genetik olaraq mövcud olan mexanizmlər fəaliyyət göstərir. Lakin yaş faktoru qeyd edilən universal qrammatika qabiliyyətinin təsirini azalda bilər. Bu məsələ isə uşaqların dil öyrənmə prosesində daha çevik olmalarının səbəbini izah edir (Cook, Newson, 2007).

Digər bir amerikalı professor Carol Dweckin fikrincə, açıq düşüncə tərzinə malik olanlar səhvləri öyrənmək üçün fürsət kimi görürlər, qapalı, sabit düşüncə tərzinə malik olanlar isə səhv edərkən ruhdan düşürlər (Dweck's Mindset Theory, 2006)

Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq tələbələrdə açıq düşüncə tərzini formalaşdırmaq, səhvlərin də öyrənmə prosesinin tərkib hissəsi olduğunu aşılamaq vacib məqamlardandır.

Nəticə

Deməli, xarici dilin mənimsənilməsi prosesində meydana çıxan problemlərin, çətinliklərin həllinə nail olmaq öyrənmələri həvəsləndirməyi, onlara öz narahatlıqlarını idarə etməyi öyrətməyi, müsbət mənlik anlayışlarını inkişaf etdirməyi, daha inklüziv və empatik təlim metodlarından istifadə edərək dəstəkləyici sosial və emosional mühiti yaratmağı tələb edir. Çünki bu proses mürəkkəb və uzunmüddətliyədir. Ana dildə olmayan yeni səslər, fərqli vurğu və intonasiya sistemi, söz ehtiyatının məhdudluğu, fərqli qrammatik quruluş və s. bu kimi faktorlar həmin prosesi daha da çətinləşdirir. Bütün yuxarıda qeyd edilən nüansları nəzərə alaraq, belə qənaətə gələ bilərik ki, hər hansı xarici dilin öyrənilməsi zamanı, əlbəttə ki, müəyyən çətinliklər meydana çıxacaq, bu təbii və qaçınılmaz bir haldır. Lakin mühüm olan düzgün metodlar seçmək, fərdi öyrənmə üsullarına diqqət yetirmək, motivasiyanı daima yüksək tutmaq, əlverişli - stressiz mühit təmin etmək, dil mühitində olmaq (həmin dilə məruz qalmaq - musiqi dinləmək, film izləmək, canlı dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət imkanı əldə etmək) davamlı praktika və s. bu kimi nüansları təmin edərək bu prosesi həm effektiv, həm də əyləncəli hala gətirməyi bacara bilməkdir. Çünki psixoloji maneələrlə yanaşı, koqnitiv çətinlikləri də nəzərə alaraq öyrənmə prosesini daha məhsuldar etmək mümkündür.

Doğrudur, bir sıra alimlər dil öyrənmə və tədrisi prosesində qrammatik və leksik baryerləri əsas problemlər kimi vurğulamış və bunların tələbələrin konsentrasiyasına və yaddaşına təsir etdiyini bildirmiş, digər qrup alimlər psixoloji faktorların, məsələn, qorxu və utancaqlıq, motivasiya çatışmazlığının dil öyrənmədə daha əhəmiyyətli maneələr olduğunu irəli sürmüş, bəziləri isə mədəniyyətlərarası fərqlərin dil öyrənmə prosesindəki təsirini ön plana çəkmiş və yeni dilin mədəniyyət kontekstindən bixəbər olmağın əsas problem olduğunu irəli sürmüşlər.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirməli olsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik: istənilən xarici dilin öyrənilməsi zamanı yalnızca hər hansı bir yanaşmanı, tədqiqat nəticəsi və hər hansı konkret bir metodu istifadə edərək uğurlu olmaq şansı, demək olar ki, yoxdur və ya çox azdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq və yaranmış çətinliklərin həllinə tez bir zamanda nail olmaq üçün bütün yanaşmalardan xəbərdar olmaq, onları təhlil edib fərdi öyrənmə üsullarına uyğunlaşdırmaq və bir sıra müxtəlif metodlardan istifadə etmək faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Dweck, C.S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. Random House Publishing Group.
2. Horwitz, E.K. (2001). *Language anxiety and achievement*. In: Annual Review of Applied Linguistics, vol. 21, pp. 112-126.
3. Lenneberg, E.H. (1967). *Biological foundations of language*. John Wiley and Sons.
4. Norton, B., Toohey, K. (2011). Identity, language learning, and social change. *Language teaching* 44 (4), p. 412-446.
5. O'Malley, J.M., Chamot, A.U. (1990). *Learning strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge University Press.
6. Gardner, R.C. (2010). *Motivation and Second Language Acquisition: The Socio-Educational Model*. Peter Lang.

7. Cook, V.J., Newson, M. (2007). *Chomsky's Universal Grammar An Introduction*, 3rd edition: Willey Blackwell.
8. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

Daxil oldu: 22.11.2024

Baxışa göndərildi: 03.12.2024

Təsdiq edildi: 09.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/35-38>

Fizza Quliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-0783-8367>
quliyevafize34@gmail.com

Naxçıvanın eneolit dövrü saxsı qablarının dekorativ xüsusiyyətləri

Xülasə

Müstəqillik illərində Naxçıvanda abidələrimizin öyrənilməsinə dövlət qayğısının artması, yeni arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş saxsı qabların kompleks tədqiqi eneolit dövründə formalaşan bədii dulusçuluq ənənələrinin inkişaf mərhələlərini, bəzək ünsürlərini izləməyə imkan vermişdir. Eneolit dövrünün əsas dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri saxsı qablar, az miqdarda muncuq, müxtəlif bəzək əşyaları və metal əşyalardan ibarətdir. Eneolit dövründə saxsı qablar məişətin bir hissəsi olmaqla bərabər, insanların ideoloji görüşlərini də əks etdirmiş, bir çox hallarda həm də qoruyucu funksiya daşımışdır. Erkən eneolit dövründə saxsı qabların bəzədilməsində istifadə olunan motivlərə sonrakı mərhələlərdə rast gəlinməyə də, bu dövr özünəməxsus naxış üslubu ilə seçilir. Bu dövrdə xüsusilə saxsı qabların bəzədilməsində Dalma təpə üslubu daha geniş yayılmışdır. Bu üsluba Naxçıvan təpənin saxsı qablarında rast gəlirik. Dalma təpə üslubunun əsas xarakterik cəhətlərindən biri naxışların ritmik təkrarıdır. Fikrimizcə, bu naxış üslubu erkən eneolit mərhələsində özünün intibahını yaşamışdır. Dalma təpə üslubu son eneolit dövründə müşahidə olunmur. Bu dövrdə saxsı qabların bir çoxunun dekor həllində sadəliyə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, az bir hissəsinin dekor həlli naxış motivlərinin zənginliyi ilə diqqət çəkir. Naxışlar daha səliqəli, daha aramla vurulmuşdur. Naxışlanmada zoomorfik motivlərin tətbiqi meydana gəlmişdir. Fikrimizcə, heyvanlar aləminə inamla əlaqədar olaraq, totemistik görüşlərin inkişafı heyvan motivlərinin meydana gəlməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Naxçıvanın orta eneolit dövrü saxsı qabları əsasən Naxçıvantəpə, Xələc, Uçan Ağıl, Uzun Oba yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Orta eneolit dövrü saxsı qab nümunələri üzərindəki naxışlar texniki icra üsullarına görə müxtəlif qruplara bölünə bilər. Saxsı qablar əsasən qabartma, basma, cızma və boyama üsulları ilə bəzədilmişdir. Qabların dibində müəyyən qalınlıqda qırmızı və sarı boya qalıqlarının qalması rəngin yerli ənənələrə əsaslanaraq hazırlanmasına əsas vermişdir. Eneolit dövrü saxsı qablarının dekorativ xüsusiyyətlərinin kompleks tədqiqi göstərmişdir ki, bu qablar Naxçıvanın qədim tayfalarının dini-mifoloji görüşlərini özündə əks etdirir, qədim tayfaların bədii dulusçuluq sahəsində yaradıcı axtarışlarını sərgiləyir və eneolit mədəniyyətinin, incəsənətinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: Naxçıvan, dekorativ-tətbiqi sənət, eneolit, keramika, naxış

Fizza Guliyeva
Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0003-0783-8367>
quliyevafize34@gmail.com

Decorative Characteristics of Eneolithic Period Pottery of Nakhchivan

Abstract

In the years of independence, the increase of state attention to the study of our monuments in Nakhchivan, the complex study of pottery vessels obtained as a result of new archeological researches allowed us to follow the development stages of the artistic pottery traditions formed in the Eneolithic period, and the decorative elements. The main decorative-applied art examples of the Eneolithic period consists of pottery, a small amount of beads, various ornaments and metal objects. In the Eneolithic period, earthenware was a part of everyday life and reflected peoples ideological

views, and in many cases also had a protective function. Although motifs used in the decoration of pottery in the early Eneolithic period are found in the later stages, this period is distinguished by its unique pattern style. In this period it is especially widespread motives of ceramics of Dalma tepe. These motives are especially widespread on objects of arts and crafts of the settlement of Nakhchivan tepe. Rhythmic repetition is feature of ornaments of Dalma tepe. According to us, this motive in Early Chalcolithic Age especially blossomed. In a Late Chalcolithic Age the figuration Dalma tepe style isn't observed. In spite of the fact that in Late Chalcolithic Age the majority was simple ceramics products, however were applied also various ornamental motives. Ornaments are put accurately. On figuration of pottery also zoomorphic motives are applied.. Embossed belts are one of the most striking ornaments among embossing patterns. Decorations of this type can be found on pottery from the Ovchular Tepe settlement, especially large household jars. A comprehensive study of the decorative features of Eneolithic period pottery has shown that these vessels reflect the religious -mythological meetings of the ancient tribes of Nakhchivan, exhibit the creative pursuits of the ancient tribes in the field of artistic pottery, and reflect the specific features of the Eneolithic culture and art.

Keywords: *Nakhchivan, arts and crafts, Chalcolithic Age, ceramics, ornament*

Giriş

Eneolit dövrünün erkən inkişaf mərhələsində dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri arasında gil qablar əsas yer tutur. Əsasən kasa, küpə, çölmək tipli gil qablardan ibarət dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərindəki naxışlar erkən eneolit dövründə yaşayan insanların bədii-estetik dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Gil qabların bəzədilməsində istifadə olunan ornamentlər sonrakı mərhələlərdə istifadə olunsa da, bu dövrün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri özünəməxsus naxış üslubu ilə seçilir. Bu dövrdə formalaşan aparıcı naxış üslubu Dalma təpə üslubu kimi tanınmışdır. Bu üsluba Naxçıvan təpənin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində rast gəlirik. Dalma təpə üslubunun əsas xarakterik cəhətlərindən biri naxışların ritmik təkrarıdır. Tədqiqatlarımıza əsasən deyə bilərik ki, bu naxış üslubu neolit dövründə yaranmış, erkən eneolit mərhələsində özünün intibahını yaşamışdır. Naxçıvan ərazisində erkən eneolit dövrünün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri hələlik əsasən Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yerləşən abidələrdən, xüsusilə Naxçıvan təpə yaşayış yerindən tapılmış materiallar ilə təmsil olunmuşdur. Naxçıvan təpə abidəsindən əldə olunmuş dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri Cənubi Qafqazda zəif tədqiq edilən erkən eneolit dövrünün öyrənilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat

Erkən eneolit dövrünün xarakterik dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bir qrupu basma naxışlı keramikadan ibarətdir. Naxçıvan təpə yaşayış yerinin bütün təbəqələrindən aşkar olunan bu tip keramika nümunələri barmaq, dırnaq, daraq və digər alətlərin basqısı ilə naxışlanmışdır. Bunlar arasında barmaq basqılı keramika xüsusilə geniş yayılmışdır (Baxşəliyev, Quliyeva, Həşimova, Mehbalıyev, Baxşəliyev, 2018: 19-20). Bu tip naxışlar bəzən müəyyən sıra ilə, bəzən isə qarışıq şəkildə verilmişdir ki, bu da qabların hazırlanma texnologiyası ilə bağlı olmuşdur. Bu tip naxışlar qabların gövdəsinə, bəzən isə oturacağına çəkilmişdir. Basma naxışlılar arasında bir neçə sıradan ibarət dırnaq, yaxud xüsusi alətlə icra olunmuş çərtmələr olduqca səliqəli çəkilmiş və qabların xarici görünüşünə xüsusi gözəllik vermişdir.

Basma naxışlı keramikanın müəyyən hissəsi çoxdişli daraq basqısı ilə naxışlanmışdır. Müəyyən kompozisiyada, çəpinə və düzünə yerləşdirilmiş daraq basqıları harmonik şəkildə təkrarlanmış, keramikanın estetik görünüşünü artırmışdır. Basma naxışlılar arasında üçkünc və dördkünc formalı alətlə icra olunanlar da var. Keramika nümunələri naxışlandıqdan sonra qırmızı, sarı, bəzən isə yaşıl boya ilə örtülmüşdür. Araşdırmalar bu tip naxışların əllə, qədim insanların istifadə etdiyi müəyyən alətlərlə onların estetik zövqünə uyğun şəkildə naxışlandığını göstərir. Eneolit dövrünün erkən mərhələsində enli qırmızı xətlərlə çəkilmiş boyalı qablar da istifadə olunmuşdur (Baxşəliyev, Quliyeva, Həşimova, Mehbalıyev, Baxşəliyev, 2018: 21).

Naxçıvanda boyalı qabların tarixi neolit dövründən başlanmasına baxmayaraq artıq orta eneolit dövründə özünün intibahını yaşamış, eneolit dövrünün digər mərhələlərində də inkişafını davam

etdirmişdir. Neolit dövründən boya əldə etməyi bacaran insanlar istifadə etdikləri gil qabları boya ilə naxışlamağı da yüksək səviyyədə mənimsəyə bilmişlər. Orta eneolit dövrünün boyalı keramikasında həndəsi ornamentasiyadan istifadə olunmuşdur. Düz xətlərin fərqli kəsişmələrindən yaranan həndəsi elementlər simmetrik qanunauyğunluğa riayət olunaraq qabların ağız, boğaz və gövdə hissəsinə, bəzən də qabların iç səthinə tətbiq olunmuşdur. Eneolit dövrü qablarının iç səthinin boyanmasına çox rastlansa da, boya ilə naxışlanma azdır.

Eneolit dövrünün boyalı keramikası çoxçeşidli olması ilə fərqlənir. Naxışlar bir-biri üzərində yerləşdirilən üçbucaqlar, bitişik rombların içərisinə çəkilən üçbucaqlar, bir-birinin içərisinə çəkilən üçbucaqlar, sünbülşəkilli naxış və digər ornamentlərdən ibarətdir. Eneolit dövrünün boyalı naxışlı gil qablarında diqqət çəkən ornamentlərdən biri də şəbəkə şəklində yerləşdirilmiş üçbucaqlardır. Üçbucaqların ara sahəsi eyni qalınlıqda olan paralel xətlərlə doldurulmuşdur. Bu cür naxışlı qablara Naxçıvan təpə və Uçan Ağıl yaşayış yerinin orta eneolit dövrü keramikasında rast gəlirik. Bu tip naxışlanma həmçinin Ubeyd tipli qablarda da rast gəlinir (Baxşəliyev, 2012: 109).

Eneolit dövründə gil qabların bəzədilməsində tətbiq olunmuş naxışlama üsullarından biri qabartmalardır. Qabartma naxışlar arasında diqqəti çəkən ornamentlərdən biri qabarıq kəmərlərdir. Bu tip naxışlar, adətən, qabın boğaz hissəsinə, gövdəsinə kəmərim kimi dolandırılır. Eneolit dövründə qabları bəzəyən kəmərsəkilli naxışların ümumi həllində iki – qabartma və basma texniki icra üsullarından istifadə olunur. Kəmərin üzəri sıra ilə, barmaq ilə icra olunmuş batıqlarla bəzədildiyi üçün bunlara barmaq basqıları da deyilir. Barmaq basqılı kəmərsəkilli qabartmaların tarixi erkən eneolit dövründən başlayır. Bu cür qablar Naxçıvan təpə yaşayış yerindən əldə olunmuşdur. Qabın üzərindəki naxışlar oval olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür qab nümunələri orta eneolit dövründə Sirabçay vadisində yerləşən abidələrdən tapılmışdır (Bakhshaliev, 2017: 108-121). Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl və Taxçalı yaşayış yerində, eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid olan kasa tipli qabın gövdə hissəsində bu naxışa rast gəlinir. Bu tip naxışlara Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində də rast gəlinmişdir (Abedi, Khatib, Chataigner, 2014). Erkən eneolit dövründə izlənən bu naxış son eneolit və tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərində dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bəzədilməsində istifadə olunmuşdur.

Ovçular təpəsi yaşayış yerinin son eneolit təbəqəsindən də bu cür naxışlı gil qablar tapılmışdır. Bu orta eneolit ənənələrinin son eneolit dövründə də davam etdiyini göstərir. Belə qablar, adətən, həcmcə iri olan təsərrüfat əşyalarıdır. Demək olar ki, eneolit və tunc dövrünün bütün mərhələlərində izlənmiş bəzək elementi kimi əhəmiyyətini itirməmiş naxışlardandır. Üzəri batıq ovallarla bəzədilmiş qablara Taxçalı yaşayış yerinin qablarında da rast gəlirik. Qabarıq kəmərlərdəki batıqların fərqli formalarını Naxçıvan təpə yaşayış yerindən əldə olunmuş orta eneolit dövrünə aid qablar əsasında aydın müşahidə edə bilərik.

Eneolit dövrü qablarının qabartma ornamentlərinin əsas tiplərindən biri də məməcikşəkilli və qulaqcıqşəkilli naxışlardır. Məməcikşəkilli naxışlar gil qabların boğaz, gövdə və az da olsa qulplarında rast gəlinir. Məməcikşəkilli çıxıntılar, adətən, yuvarlaq olub çox da qabarıq olmur. Məməcikşəkilli çıxıntılar eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində izlənmişdir. Bu tip naxışlı qab orta eneolit dövrünə aid Uzun oba yaşayış yerindən tapılmışdır. Bu tip ornament Naxışnərgiz yaşayış yerində Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsində də rast gəlinmişdir (Abedi, Khatib, Chataigner, 2014).

Ovçular təpəsi yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar son eneolit dövrünə aid edilmişdir. Bu dövrdə qabların naxışlanması üçün qabartma, barmaq basqısı, çərtmə, daraq basqısı, boya və dəşik açma üsullarından istifadə olunmuşdur. Son eneolit dövründə boyalıları tək-tək nümunələrlə təmsil edilmişdir. Digər ornamentlər, xüsusilə daraqvari alətlə naxışlama geniş istifadə olunmuşdur (Baxşəliyev, Marro, Aşurov, 2010: 3-30).

Eneolit dövrünün son mərhələlərinə aid qabların bir qrupunun ağız kənarında, bəzən isə gövdə hissəsində dəşiklərə rast gəlinir. Bu cür qablara Sirabçay vadisinin Sərin Bulaq, Zirincli (Baxşəliyev, Novruzov, 2010: 5-30), Şorsu (Baxşəliyev, Novruzov, 2010:160) yaşayış yerlərindən əldə olunmuş qablarda rast gəlinmişdir. Gövdə hissəsi dəşiklərlə naxışlanmış qablara Azərbaycanın Böyük Kəsik (Müseiyibli, 2007: 1-9), Keçili (Narimanov, 1987: 35, 1, 11) yaşayış yerlərində, Cənubi Qafqaz abidələrində (Kushnareva, Chubinshvili, 1970: 42), Şimal-Qərbi İranda Köhnə

Pasqah (Sepideh, 2010: 187), Şərqi Anadoluda Aştəpə və digər yaşayış yerlərində rastlanmışdır. Naxçıvanda gil qabların gövdəsinin dəşiklərlə naxışlanması Neolit dövründən başlayır. Bu cür qablara I Kültəpənin “1a” təbəqəsində rast gəlinmişdir.

Nəticə

Eneolit dövrünün basma və boya naxışlı qabları Naxçıvanın qədim sakinlərinin yüksək bədii zövqünü əks etdirməkdədir. Keramika nümunələrinin yüksək ustalıqla bəzədilməsi professional sənətin varlığını təsdiq edir. Naxışlar ölkəmizin qədim sakinlərin ideoloji görüşlərini, xüsusilə məhsuldarlıqla bağlı inanclarını da əks etdirməkdədir. Bu baxımdan Naxçıvan təpənin sümbülşəkili naxışları və Ovçular təpəsinin zoomorfik ornamentləri diqqəti cəlb edir. Yaşayış yerlərindən əldə olunmuş keramika nümunələri naxışların inkişaf mərhələlərini və tarixi köklərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Deyə bilərik ki, eneolit dövrü dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin inkişaf mərhələlərinin kompleks tədqiqi ölkəmizin qədim sakinlərinin dini-mifoloji görüşlərini öyrənmək, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin mənşəyini araşdırmaq və professional sənətin tarixini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z., Həşimova, T., Mehbalıyev, K., Baxşəliyev, E. (2018). *Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar*. Əcəmi.
2. Baxşəliyev, V.B. (2012). Sirabda Eneolit dövrünə aid yeni abidələr. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, № 1, s. 107-115.
3. Bakhshaliyev, V. (2017). Issledovanie ehneoliticheskikh pamyatnikov Sirabchaiskoi i Nakhchyvanchaiskoi dolin. *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age*. s.108-121.
4. Abedi, A. Khatib, Sh.H., Chataigner, Ch. (2014). Excavation at Kul Tepe (Hadishahr) North Western İran, 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 51 p. 33-167.
5. Baxşəliyev, V., Marro, C., Aşurov, S. (2010). *Ovçular təpəsi*. Elm.
6. Baxşəliyev, V., Novruzov, Z. (2010). *Sirabda arxeoloji araşdırmalar*. Oskar.
7. Müseyibli, N. (2007). *Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni*. Nafta-Press.
8. Narimanov, I.G. (1987). *Kul'tura drevneishego zemledel'cheskogo-skotovodcheskogo naseleniya Azerbaidzhana*. Elm.
9. Kushnareva, K.KH., Chubinishvili, T.N. (1970). *Drevnie kul'tury Yuzhnogo Kavkaza*. Nauka.
10. Sepideh, M. (2010). Excavations at Köhne Pasqah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest İran: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 47, p.165-193.

Daxil oldu: 18.11.2024

Baxışa göndərildi: 10.12.2024

Təsdiq edildi: 14.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/39-43>

Əli Qasimov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0007-9952-7425>

aliisa666@yahoo.com

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bu məqsədlə onların bədii dildəki funksiyalarının təhlilinə önəm verilir. Təhlillər nəticəsində məlum olur ki, ingilis dilində xalq frazeologiyasından başqa, şair və yazıçıların yaratdığı frazeoloji vahidlər də vardır. Həmin frazeoloji vahidlərin üslubiyyətə bağlılığı və stilistik cəhətləri izah olunur. Bu baxımdan, iki əsas məsələyə diqqət edilir:

1. Frazeoloji vahidlərin məzmununda baş verən dəyişmənin üslubla bağlılığı;
2. Frazeoloji vahidlərdə komponentlərin inversiyasının onların üslubi xarakterinə təsiri.

Bu məsələlərin izahı onu göstərir ki, yuxarıdakı əlamətlər frazeoloji vahidləri digər idiomlardan fərqləndirir.

Məqalədə frazeoloji vahidlər üzərində əməliyyat apararaq onların üslub məqsədi ilə dəyişdirilməsi bədii dilin sərbəstliyi ilə əlaqələndirilir. Bundan başqa, frazeoloji vahidlərə ümumkulturoloji baxımdan yanaşılması zəruri məsələlərdən hesab olunur. Bu dil faktlarının emosionallıq cəhətdən fərqlənməsi və buna görə digər dil vahidlərindən yüksəkdə durmasında bədii üslubun əhəmiyyəti məsələsi ön plana çəkilir. Bu prosesdə şair və yazıçıların rolu qiymətləndirilir.

Açar sözlər: dil, söz, frazeoloji vahid, üslub, inversiya

Ali Gasimov

Nakhchivan Institute of Teachers

<https://orcid.org/0009-0007-9952-7425>

aliisa666@yahoo.com

Stylish Features of Phraseological Units in English

Abstract

The article discusses the stylistic features of phraseological units in English. For this purpose, importance is attached to the analysis of their functions in the artistic language. As a result of the analysis, it becomes clear that in addition to folk phraseology, there are also phraseological units created by poets and writers in English. The connection of these phraseological units with stylistics and stylistic aspects are explained. From this point of view, attention is paid to two main issues:

1. The connection of the change in the content of phraseological units with style;
2. The effect of the inversion of components in phraseological units on their stylistic character.

The explanation of these issues shows that the above features distinguish phraseological units from other idioms.

In the article, the operation on phraseological units and their change in terms of style is associated with the freedom of the artistic language. In addition, approaching phraseological units from a general cultural perspective is considered one of the necessary issues. The importance of artistic style in the emotional differentiation of these linguistic facts and their superiority over other linguistic units is brought to the fore. The role of poets and writers in this process is assessed.

Keywords: language, word, phraseological unit, style, inversion

Giriş

İndiyə qədər ingilis dilinin frazeologiyası mövzusunda bir sıra tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Lakin frazeologiyanın konnotasiya problemləri, bu dil vahidlərinə linqvokulturoloji baxımdan yanaşmanın əhəmiyyəti, emosionallıq cəhətdən frazeoloji vahidlərin rolu, ədəbi mətnlərdə ifadə xüsusiyyətləri məsələləri yetərinə işıqlandırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, dünyaya linqvistik baxışı formalaşdıran anlayışlar toplusunun müəyyənləşdirilməsi mədəni dilçilik və praqmatika baxımından maraqlı və aktualdır. İdiomlar içərisində obrazlılığı və emosionallığı ilə fərqlənən frazeoloji vahidlər özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir. “Alimlərin qeyd etdiyi kimi, müstəqil elm kimi frazeologiyanın yaranma dövrü XX yüzilin 40-cı illərinin ortalarından başlayır və ilk növbədə, akademik V.V.Vinoqradovun əsərləri ilə bağlıdır” (Baisoultanov, 2006: 10). Son dövrün tədqiqatlarında frazeologiya dünyaya linqvistik baxışın, milli dünyagörüş sahəsinin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Məqalənin məqsədi frazeoloji vahidlərin struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin nədən ibarət olduğunu təsvir etmək, bu vahidlərin müasir funksional üslublarda həyata keçirilməsi şərtlərini və əlamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Hazırda ingilis dilinin frazeologiyasına maraq xeyli dərəcədə artmış və orijinal elmi nəticələr verən araşdırmalar üzə çıxmışdır. Məqalənin ingilis dili frazeologiyasının üslubi xüsusiyyətlərinə həsr edilməsi onun aktuallığını göstərir. Araşdırma müqayisə, müşahidə, təhlil metodları əsasında aparılmış, material mənbə kimi elmi-nəzəri mənbələrə müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat

Koqnitiv dilçilik sözün mənasının və onun anlayışının xarakterik məsələlərinin müəyyənləşdirilməsinin insan şüuru, onun dərk edilməsi, anlayış ilə əlaqəsini sübut edir. Təxəyyülün yüksəlişi dil materialının üslubi keyfiyyətlərini əsaslandırır. Üslubiyyat frazeoloji vahidləri bədii-idraki nöqtəyindən nəzərdən düzgün təqdim etməyin yolunu nümayiş etdirir. Stilistika elminin obyektinin praqmatika, kommunikativ dilçilik, nitq funksiyaları nəzəriyyəsi, psixolinqvistika, mətn dilçiliyi, linqvistik poetika, məntiq, mətn təhlili, koqnitiv dilçilik və s. kimi sahələrlə bağlılığı artıq qəbul edilmiş məsələdir. Dil sistemində möhkəm sabitlənmiş frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri tam stilistik konnotasiyanın obrazlılığının və ya kompozisiyanın praqmatik-üslubi məqsədə yaxınlığı ilə izah olunur. Frazeoloji vahidlərin potensialının, mətnə özünəxas əsasların formalaşması, üslubi imkanlarının öyrənilməsi, linqvistik aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi praqmatika ilə sıx bağlıdır. “Məlum olduğu kimi, hər bir dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayan frazeoloji vahidlər qədim zamanlardan işlənib hazırlansa da, dilçilik tədqiqatının ən gənc obyektini hesab olunur” (Aliyeva, 2020: 49).

Frazeoloji vahid dedikdə, dildə danışanlara məlum olan və daimi leksik tərkibi, qrammatik quruluşu və mənası ilə səciyyələnən sözlərin sabit birləşmələri başa düşülür. Frazeologiyanın inkişaf tarixi elm adamlarının bədii mətnlərdəki frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə davamlı və daimi marağı ilə izah olunur, çünki bədii frazeoloji vahidlər kommunikativ və praqmatik nöqtəyindən nəzərdən araşdırılmaq üçün tükənməz xəzinədir. Frazeologiyanın üslubi cəhətləri dedikdə dil strukturunun öyrənilməsi deyil, bədii əsər müəllifinin oxucularına təsir etmək üçün belə strukturdan necə istifadə etdiyi, onlara nə göstərdiyi, onları necə və ya nəyə inandırması nəzərdə tutulur. Sözsüz ki, yazarlar stilistik üsullar seçərək oxucuya təsir etmək niyyətindədirlər. Müəllifin uyğun dil vahidlərini seçməsi bu prosesdə əsas şərtidir.

Əslində, praqmatika stilistika, mətn dilçiliyi və kommunikativ dilçilik sahələrini əhatə edir. Alimlər frazeologiyayı dilçiliyin mürəkkəb sahələrindən biri hesab etməklə, onun bilavasitə leksikologiya, stilistika, semantika, etimologiya, fonetika, morfologiya və qrammatika kimi dilçilik bölmələri ilə bağlamaqla yanaşı, onun tədqiqinin ölkəşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, tarix elmləri ilə xəbərdar olmaqda faydalı sayırlar (Eshquvvatova, Turgunova, 2023: 199). Praqmatikanın əsas məqsədlərindən biri sözün istifadəsini izah etməkdir. Praqmatik məna kommunikatları və onların funksiyalarını müəyyən edir. Dilçi alimlər praqmatikanın istifadəsi zamanı koqnitiv linqvistikanın və psixolinqvistikanın təsiri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Praqmatika danışmada konkret vəziyyətdə olan insanın məqsədini öyrənir. Mətn linqvistikası konkret təsir göstərmək üçün müraciət edənə ünvanlanan münasibətində dil vahidlərinin istifadəsini öyrənir. Deməli, praqmatika danışma dili təcrübəsini həyat ilə əlaqələndirərək, üslubi üsul və vasitələrdən istifadə

etməklə insanların söz-fikir dünyasını, eləcə də milli-mədəni ənənələrini, idrak əsaslarını dərk etməyi öyrədir. Bu prosesdə frazeoloji vahidlərin də rolu vardır.

Frazeoloji vahidlərin üslubi məqsəd üçün işlədilməsi, öncə, dilin zənginliyindən istifadə edən yazarların özünəməxsus üslubunun töhfəsi ilə bağlıdırsa, ikincisi, dövrə, cəmiyyətə, insanların sosial vəziyyətinə uyğunluq və ictimai həyatın əks edilməsi ilə əlaqəlidir. Frazeoloji vahidlərdən ifadəyə xüsusi stilistik rəng vermək üçün istifadə olunur. Bu, bədii əsərlərdə daha qabarıq ifadə olunur. Ümumiyyətlə, hər bir xalqın bədii ədəbiyyatının dili onun poetik ifadəsinə xas olan obrazlı standartlara uyğundur. Milli standartlar isə qədim şifahi xalq ədəbiyyatından yaranan və sinonimik dubletlər cərgəsi ilə dolu olan obrazlı, bədii dildədir.

İngilis dilinin frazeologiyasında üslubi xüsusiyyətlərdən biri onların tərkibində fərqlilik əmələ gətirməkdir. Bədii dildə frazeoloji vahidlərin tərkibində dəyişmə yarana bilər. Frazeoloji vahidlərin adi formasının dəyişməsi və onların tərkib hissələrinin yerlərinin dəyişməsi mənaya heç bir zərər vermir, əksinə, müəyyən stilistik məqsəd daşıyır. Üslubi frazeoloji vahidlər müəllifin fikrini daha təsirli çatdırmaq üçün işlədilən ifadəli, obrazlı sözlərin birləşməsidir. Şair və yazıçıların frazeoloji birləşmələrin standartlarından kənara çıxması dərhal uğurlu və ya səhv addım kimi qiymətləndirilə bilməz. Sadəcə olaraq, müəyyən məqsədlə standartlardan kənara çıxmaq oxucuya böyük təsir göstərə bilər. Deməli, bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlər obrazlı təsvir üsuludur, poetik zövq yaradır, zəngin hissələri nümayiş etdirmək üçün istifadə olunur və onların hər birinin əsasında pragmatik istiqamət və əlavə gizli məna dayanır. Hər bir xalqa xas olan frazeoloji ifadələrin ifadə funksiyasında kontekstual frazeoloji kollokasiyaların üslubi effekti özünü göstərir. Bu, ingilis dilində də belədir. Frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün milli xarakterdən danışarkən, fərdi yaradıcılıqla yanaşı, müstəqil dünyagörüşü ilə birlikdə meydana çıxan mövcud ənənələrin və adətlərin rolunu da unutmamaq olmaz. Müəlliflər yüz illər boyu xalqın şüurunda qorunub toplanmış deyim və ifadələrdən istifadə edərək onlar əsasında özünəməxsus dünyagörüşünə və üslubuna uyğun frazeoloji vahidlər yaradırlar.

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin məzmunu və daimi quruluşu olsa da, danışmaq nitqində onların məna və formasında müəyyən dəyişikliklər olur. Bu dəyişikliklər frazeoloji vahidlərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinə xüsusi ekspressiv xarakter verir. Frazeoloji vahidlərin ifadəliliyini artırmaq üçün tətbiq olunan üslubi vasitələr öz adı mənasını, bəzən isə deyimlərin semantik mənasını dəyişir. Müəlliflərin dəyişdirilmiş frazeoloji vahidləri bəzən artıq formalaşmış daimi məna əvəzinə başqa məcazi mənada da işlənə bilər. Frazeoloji vahidlərin dəyişikliyə belə meyli, semantik baxımdan inkişafı, leksik və qrammatik baxımdan transformasiyası yazıçının üslubu və dəyişdirmə məharəti ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, bədii əsər müəyyən dərəcədə yazıçı intellekti ilə əlaqəlidir. Belə əsərlərdə ümumi standartdan bir qədər kənara çıxma, qrammatik sistemin müəyyən qanunlarının pozulması, qeyri-adi forma fərqləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Frazeoloji vahidlərin dəyişmə qabiliyyəti əsər müəllifinə xas olan üslubu təyin edə bilər və bədii dilin azadlığını göstərir. Frazeoloji dəyişikliyin məqsədi müxtəlif dərəcələrdə özünü büruzə verir, gah üslubi əhəmiyyət kəsb edir, gah əlavə məna vermək məqsədi daşıyır. Danılmaz faktır ki, yazıçı və şairlər milli dilin inkişafına böyük töhfələr vermiş, frazeoloji baxımdan dilə yeni birləşmələr gətirmişlər.

Bədii əsərlərin obrazlı vasitələri arasında frazeoloji vahidlər xüsusi diqqət yetirməli olduğunuz dilçilik üsullarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji vahidləri leksikanın sərvəti hesab edirlər (Vafəyeva, 2019: 17). Frazeoloji vahidlər konnotasiya və üslub xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdir. Onların müəllif tərəfindən seçilməsi mövzunun istiqamətindən və əsərin əsas ideyasından asılıdır. Bəzi idiomlar müəllif tərəfindən bir neçə dəfə tətbiq olunur. Amma bu təkrar hər bir halda müəyyən üslubi məqsədlə işlədilir və ona görə fərqli xarakter alır. Müəllif böyük məharətlə frazeoloji vahidlərə yeni məna verir, onlar üzərində yeni "kəşf" edərək transformasiya əməliyyatı aparır. Belə frazeoloji vahidlər müəllifin dünyagörüşünü, onun qavrayış xüsusiyyətlərini, öz qənaətlərini, daxili aləmini əks etdirir, heç kimə xas olmayan cəhətlərinə görə diqqəti cəlb edir. İngilis dilində üslub xüsusiyyətləri cəhətdən frazeoloji vahidlər aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Məna və formaca dəyişməyən frazeoloji vahidlər;
2. Üslubi vasitələrlə qurulan, forma və məna dəyişikliyinə məruz qalan frazeoloji vahidlər.

İkinci qrupa aid olan frazeoloji vahidlər aşağıdakılardır:

- 1) Əsas tərkibə uyğunlaşdırılmış əlavə komponentli frazeoloji vahidlər;
- 2) Komponentləri qısaldılmış, yəni ellipsisə məruz qalmış frazeoloji vahidlər;
- 3) Hər hansı bir komponenti başqası ilə əvəzlənmiş frazeoloji vahidlər.

Frazeoloji vahidlərdəki dəyişikliklər bütöv ifadənin əsas mənasına, ümumi fikrə əsaslı dərəcədə təsir etmir. Əslində, frazeoloji vahidlərdən necə istifadə etmək üçün xüsusi qanunlar yoxdur. Dəyişikliklər bədii məziyyəti saxlamaq bacarığı, obrazlılığın təsiri, ifadənin emosional-ekspressiv gücü ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti milli fəlsəfi qənaət və obrazlı poetik üsulların uyğunluğu ilə birlikdə açılır, ona görə də onlar üslubi qiymətləndirmə kateqoriyasının əsas tərkib hissəsi olmaqla, üslubi təsirin ən mühüm hissəsini əhatə edir. Şairlər hər zaman frazeoloji birləşmələrin orijinal formasını tətbiq etmir. Frazeoloji vahidlərin məzmunu dəyişdiriləndə fikrin ifadəliliyi çoxalır. Transformasiyadan sonra onların mahiyyətinin daha da gücləndiyini müşahidə edirik. Bu zaman onların əsas ideyası dəyişmiş, sadəcə quruluşu, forması dəyişir. Dəyişikliklərə məruz qalan vahidlərdə nominativ formanın qorunub saxlanmasında əsas olan məna və məzmun vəhdəti məntiqi nəticə ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Frazemləri yeni məna ilə zənginləşdirən, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, tamamilə fərqli mənalı sözlərin vəhdəti ilə qədim zamanlardan qaynaqlanan ifadələri canlandıran vahidlər istər konkret, istərsə də mücərrəd anlayışları birləşdirərək, milli kimlik nümayiş etdirir və yüksək ifadəli kollokasiyalar yaradır. Bu ifadələr ədəbi dilin ifadəliliyini göstərməklə yanaşı, obrazlı vasitələrin yeni xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, ifadəli birləşmələrin yeni növlərini ortaya qoyur. Belə vahidlərdə atributiv komponentlərin rəngarəngliyində sözlərin fəallığı artır. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin komponentlərinə yeni söz daxil etmək cəhdləri bədii dildə həmişə mövcud olmuşdur. Bəzi dilçilər frazeoloji vahidlərdə “təkrar istehsal”ı onların dominant (əsas, qlobal) xüsusiyyəti hesab edirlər (4).

Frazeoloji vahidlərin strukturu sabit olduğu üçün sözün əlavə edilməsi fərqli ovqat yaradır. Poeziyada bu hal çox tez-tez baş verir və poetik dilin müxtəlif tələblərinə cavab vermək üçün belə bir proses hətta qanuni mahiyyət kəsb edir. Şifahi və yazılı bədii ədəbiyyatda elə məqamlar olur ki, xalq dilindən alınmış hər hansı frazeoloji vahid bir qədər genişlənir və ya daralır və bədii mətnə və ya poetik ölçüyə toxunur. Əgər bu dəyişikliklər şüurlu transformasiyalar hesabına formalaşarsa, mənaya xələl gəlmir və xüsusi ahəngə malik olur. Bütün nitq hissələri frazeoloji variantların əmələ gəlməsi vasitəsidir. Frazeoloji vahidə yeni söz daxil edildikdə, onlar digər tərəflərlə birləşərək, harmoniya təşkil edir.

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərindən biri də onların inversiyaya məruz qalmasıdır. Bədii mətnlərdə tərəfləri inversiyaya uğrayan frazeoloji vahidlərdən tez-tez istifadə edilir. Onların tərkibindəki bir-biri ilə əlaqəli sözlərin, cümlə üzvlərinin və cümlədəki mürəkkəb ifadələrin ümumi sırasının dəyişməsi hadisəsi olan inversiya frazeoloji variantlar əmələ gətirir. Sözsüz ki, frazeoloji vahidin tərkib hissələrinin sırası arasındakı fərq onu sərbəst yerləşmədən fərqləndirən əlamətlərdən biridir. Bu, dil standartından yersiz yayınma deyildir. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin inversiyaya məruz qalması onların praqmatik potensialını artırır və ifadəli təsvir verir. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidə daxil olan söz sırası konkretidir. İnversiyadan istifadə poetik üslubi məsələdir.

Frazeoloji komponentlərin ümumi sırasının dəyişməsi poetik dildəki xarakterik hadisələrdən biridir. Sərbəst söz birləşmələrinə xas olan bu üsuldən istifadə etməklə frazeoloji ifadədə müəyyən məna kəsb etmək mümkündür. Dinamik nöqtəyi-nəzərdən, müxtəlif formalarda meydana çıxan frazeoloji komponentlərin sırasının dəyişməsi ifadənin ilkin formasında konkret komponentə düşən vurğunu dəyişmişdir. Praqmatikanın və stilistikanın inversiyaya bu cür təsiri, ümumiyyətlə, komponentlərin xüsusi sırası vasitəsi ilə diqqəti cəlb edir. İnversiyadan sintaktik istifadə ifadəliliyi artırmaq və komponentlərin xüsusi əhəmiyyətini göstərmək vasitəsi kimi müəyyən edilir.

Frazeoloji komponentin sıralanması, standartdan kənara çıxma, komponentlərin yerlərinin bir-birindən asılı olması ifadənin mənası üçün o qədər də əhəmiyyətli deyil, amma oxucuların diqqətini çəkməkdə mühümdür. Frazeoloji komponentlərin inversiyası onun tərkib hissələrinin şərti qrammatik düzülüşünün pozulması prosesindən ibarətdir. Bu, frazeoloji vahidə xüsusi ekspressiv

çalar verir, onun praqmatik potensialını artırır və bədii dildə quruluş və funksiya baxımından müxtəlif yeni frazeoloji vahidlər və ifadələr ortaya çıxır.

Nəticə

Frazeoloji vahidlərin dəyişdirilmiş ümummilliyet formasından istifadə olunduqda onlar yeni forma və mənə kəsb edirlər. Transformasiya olunmuş obrazlı və ifadəli birləşmələr şair dilinin praqmatik-üslubi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Frazeoloji vahidlərin mənə və zahiri quruluşunun dəyişməsi dil zənginliyindən istifadə etmək üçün şairlərin fərdi sənətkarlıq xüsusiyyəti hesab olunur. Bədii dildə frazeoloji vahidlər geniş fikir ifadə edir, onlar məntiqi strukturlarla təmsil olunur, əsas ideyanı və linqvistik hadisələri üzə çıxarır.

Frazeoloji vahidlərdə inversiyadan istifadə ifadəli-ideoloji funksiyaları yerinə yetirir. Frazeoloji vahidlərin dəyişdirilməsi onların yenilənməsi üsulu kimi diqqəti cəlb edir. Yeni yaranan belə vahidlər ingilis dili frazeologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Frazeoloji vahidlərin yenilənməsi, dəyişdirilməsi, ifadəli sözlərlə zənginləşdirilməsi onların kontekstual mənasına emosional-ekspressiv çalar verir, obrazlı xassələrini çoxaldaraq üslubi funksiyasını artırır, praqmatik məqsədi artır.

Ədəbiyyat

1. Alieva, V.F. (2020). Osnovnye napravleniya issledovaniya sovremennoi frazeologii. *Philology*, № 6 (30), c. 49-55.
2. *Azərbaycanca-İngiliscə lüğət, A-Z*. (2005). Şərq-Qərb.
3. Arakin, V.D., Tatisheva, E.S. (2005). *Prakticheskii kurs angliiskogo yazıka*.
4. Balli, SH. (1961). *Frantsuzskaya stilistika*. Izd-vo Inost. Literatura.
5. Baisultanov, D.B. (2006). *Ehkspressivno – stilisticheskaya kharakteristika frazeologizmov chechenskogo yazıka. Dicceptatsiya na coickanie uchënoi ctepeni doktopa filologicheskix nauk*. Leiden.
6. Chernaya, A.I. *Semantiko-stilisticheskie osobennosti angliiskikh frazeologicheskikh edinit so znacheniem dvizheniya-peremeshcheniya*. <https://www.dissercat.com/content/seman>
7. Eshquvatova, M., Turgunova, Sh. (2023). Types of Stylistic Usage of Phraseological Units in Institutional Discourse. Web of semantic. *Universal Journal on Innovative Education*, Volume 2 Issue 4, p. 198-201.
8. Vafoyeva, M. (2019). Semantic and Stylistic Features of Phraseological Synonyms. *International Journal for Social Studies*. Volume 05 Issue 04 April, p. 17-24.

Daxil oldu: 25.11.2024

Baxışa göndərildi: 10.12.2024

Təsdiq edildi: 23.12.2024

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/44-48>

Mohinur Avazova
Urganch Devlet Üniversitesi
bağımsız öğrenci

<https://orcid.org/0009-0009-1300-5744>
mohinuravezova6@gmail.com

Sulaymon Boqirghani'nin manevi ve eğitimsel görüşlerini incelemenin teorik ve metodolojik temelleri

Özet

Bugün genç nesile ataların manevi mirasını esas alarak öğretmek, onları kâmil bir insan olarak yetiştirmek, modern bilginin teorik temeli olarak kabul edilmektedir. Genç neslin Doğu düşünürlerinin manevi mirasına, insan eğitiminde kullanılması gereken yönler, insancılığa, hoşgörüyə və manevi mükemmelliğe dayalı olarak yetiştirilmesi önemlidir. Manevi gelişimin sağlanması ve sektörün yeni bir düzeye getirilmesi, sorunlara yaklaşım gibi önceliklere dayalı eğitim sisteminin milli çıkarılara dayalı reformu çağın bir talebi olarak değerlendiriliyor. Aynı zamanda günümüz pedagoqlarına alanla ilgili diğər düzenleyici yasal belgelerde belirtilen görevleri yerine getirme konusunda büyük bir sorumluluk düşmektedir.

Gençlərimizin eğitim sürecində düşünürlerin eserlərini incelemek, analiz etmək və uygulamak önemlidir. Geçmişte bireyin kemalini yükseltmək, adap modelleri oluşturmak, dürüst çalışmayla geçimini sağlamak gibi fikirleri büyük âlimlərimizin eserlərində görebiliriz.

Süleyman Bakırgani'nin pedagojik görüşlerini incələrkən, İslam dinini, şəriati və tarikat kurallarını irfaniylə geliştirmişdir. Süleyman Bakırgani öğretilərində insanlara dünyadaki acıların dehşetini hatırlatmaya və sosial hayatta kendi dönemindeki insanların eşitsizliğinin, adaletsizliğinin və diğər kötülüklerinin sorumlularını eğitmeye çalışmaktadır. Namussuz və vefasız memurları, kötü işlər yapanları, alçakları, cahil ve bilgisiz insanları, yağmacıları ve soyguncuları teşhir eder.

Anahtar kelimeler: *editim, mükəmmel insan, ego, vicdan, ahlak, pedagojik beceri, pedagojik deneyim*

Mohinur Avazova
Urganch Dövlət Universiteti
müstəqil tələbə

<https://orcid.org/0009-0009-1300-5744>
mohinuravezova6@gmail.com

Sulaymon Bokirqaninin mənəvi-pedaqoji görüşlərinin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Xülasə

Bu gün gənc nəslin əcdadlarının mənəvi irsi əsasında yetişdirilməsi, onların kamil şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi müasir biliyin nəzəri əsası hesab olunur. Gənc nəslin Şərq mütəfəkkirlərinin mənəvi irsi əsasında tərbiyə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, təhsildə tətbiq edilməli olan mənəvi dəyərlər humanizm, tolerantlıq, mənəvi təkmilləşmədir. Təhsil sistemində mənəvi inkişafın təmin edilməsi, sektorun yeni mərhələyə çatdırılması, problemlərə yanaşma kimi prioritetlər əsasında milli maraqlara söykənən islahatlar dövrün tələbi kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda, sahə ilə bağlı diğər normativ hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirməkdə bugünkü pedaqoqların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Mütəfəkkirlərin əsərlərinin tədqiqi, təhlili və gənclərimizin təhsil prosesində tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişdə böyük alimlərimizin əsərlərində şəxsiyyətin kamilliyini yüksəltmək, ədəb nümunələri yaratmaq, halal zəhmətlə çörək pulu qazanmaq kimi ideyaları görə bilərik.

Süleyman Bakırqani pedaqoji görüşlərini araşdırarkən öz elmi ilə İslam dinini, şəriəti və məzhəb hökmlərini inkişaf etdirmişdir. Süleyman Bakırqani təlimlərində insanlara dünyadakı iztirabların dəhşətini xatırlatmağa, sosial həyatda yaşadığı dövr insanların bərabərsizliyinə, ədalətsizliyinə və digər pislərinə görə məsuliyyət daşıyanları tərbiyə etməyə çalışır. Şərəfsiz və vəfasız məmurları, pis işlər görənləri, əclafları, nadan və məlumatsızları, talançıları, soyğunçuları ifşa edir.

Açar sözlər: təhsil, kamil insan, mənlik, vicdan, əxlaq, pedaqoji məharət, pedaqoji təcrübə

Mohinur Avazova
Urganch State University
independent student

<https://orcid.org/0009-0009-1300-5744>
mohinuravezova6@gmail.com

Theoretical and Methodological Basis of Studying the Spiritual and Educational Views of Sulaymon Boqirghani

Abstract

Today, teaching the young generation based on the spiritual heritage of the ancestors, raising them as a perfect person is considered as the theoretical basis of modern knowledge. It is important to educate the young generation based on the spiritual heritage of Eastern thinkers, aspects that should be used in human education, humanitarianism, tolerance, and spiritual perfection. The reform of the education system based on national interests, based on priorities such as ensuring spiritual development, bringing the sector to a new level, and approaching problems, is considered as a demand of the age. At the same time, today's pedagogues have a great responsibility to fulfill the duties specified in other regulatory legal documents related to the field.

It is important to examine, analyze and apply the works of thinkers in the education process of our young people. In the past, we can see ideas such as raising the perfection of the individual, creating models of etiquette, and earning a living through honest work in the works of our great scholars.

While examining the pedagogical views of Süleyman Bakırqani, he developed the Islamic religion, sharia and the rules of the sect with his knowledge. In his teachings, Süleyman Bakırqani tries to remind people of the horror of suffering in the world and to educate those responsible for the inequality, injustice and other evils of the people of his time in social life. It exposes dishonorable and disloyal officials, those who do evil deeds, scoundrels, ignorant and uninformed people, plunderers and robbers.

Keywords: *education, perfect person, ego, conscience, morality, pedagogical skill, pedagogical experience*

Giriş

Manevi gelişimin sağlanması ve sektörün yeni bir düzeye getirilmesi, sorunlara yaklaşım gibi önceliklere dayalı eğitim sisteminin milli çıkarlara dayalı reformu çağın bir talebi olarak değerlendiriliyor. Aynı zamanda günümüz pedagoglarına alanla ilgili diğer düzenleyici yasal belgelerde belirtilen görevleri yerine getirme konusunda büyük bir sorumluluk düşmektedir (Kararname, 2022).

Gençlerimizin eğitim sürecinde düşünürlerin eserlerini incelemek, analiz etmek ve uygulamak önemlidir. Geçmişte bireyin kemalini yükseltmek, adap modelleri oluşturmak, dürüst çalışmayla geçimini sağlamak gibi fikirleri büyük âlimlerimizin eserlerinde görebiliriz.

Süleyman Bakırqani'nin pedagojik görüşlerini incelerken, İslam dinini, şəriəti ve tarikat kurallarını irfanıyla geliştirmiştir. Süleyman Bakırqani öğretilerinde insanlara dünyadaki acıların dehşetini hatırlatmaya ve sosyal hayatta kendi dönemindeki insanların eşitsizliğinin, adaletsizliğinin

ve digər kötülüklerinin sorumlularını eğitmeye çalışmaktadır. Namussuz ve vefasız memurları, kötü işler yapanları, alçakları, cahil ve bilgisiz insanları, yağmacıları ve soyguncuları teşhir eder.

Araştırma

Konuyla ilgili literatürün analizi. Süleyman Bakırgani'nin manevi eğitiminin insan gelişimindeki rolü ve bilgeliği üzerine birçok araştırmacı bilimsel araştırmalar yaptı. Örneğin Umrboy Emberganov, Jobbergan Shomuradov'un "Hakim Ota"sı ve I. Haqqul, S. Rafiddin'in "Süleyman Bakırgani"si. Bakırgani'nin manevi ve ahlaki görüşleri Bakırgani Kitabı'nda incelenmektedir.

Araştırma Metodolojisi. İnsanın mükemmelleşmesi için en gerekli gıda, insanın manevi dünyasının zenginleşmesidir. Bu nedenle Süleyman Bakırgani, zamanında maneviyatçıların yetiştirilmesi çağrısında bulunmuştur. İnsanları cehaletten, pis davranışlardan, insanlar arasındaki eşitsizlik ve adaletsizlikten arındırmaya çalıştı. Tarikat yolunu kâmil insanı yetiştirmenin yolu, cennete giden yol olarak görür. Süleyman Bakırgani öğretilerinde aynı zamanda kendi zamanına özgü toplumsal eşitsizlik, adaletsizlik ve diğer kötülüklerin sorumlularını, dünyadaki acıların dehşetini hatırlatarak eğitmeye çalışmaktadır. Süleyman Bakırgani, insanın her zaman nefesine hakim olması gerektiğini söylüyor.

Tahlil ve sonuç. Süleyman Bakırgani'nin hikmeti, İslam hakikatleriyle dolu, ayet ve hadislerin manasından söz edilmemesi gereken manevi bir hazinedir.

Boqırgani'nin hikmetini incelediğimizde, insani vasıfları bünyesinde barındırması, şariat bilgisini edinmesi, her işin günahını ve sevabını bilmesi ve adaletli olması gerekenlerin yetişen genç nesiller olduğunu anlıyoruz. Onun teşviklerinde, genç neslin kayıtsız ve dikkatsiz hale gelmemesi için, insanların birbirleriyle ilişki sürecindeki eksikliklerin düzeltilmesi, dikkatli olmak, insanları kırmamak, tam da günümüz pedagojisinde kullanabiliriz. BT. Tam da insanların dikkatsizliği yüzünden gençlerimizin yabancı düşüncelerin etkisine girdiğini, manevi dünyalarının boşaldığını gözlemliyoruz. Boqırgani'nin pedagojik görüşleri sayesinde bu dünyada dost olarak yaşamayı öğrenebiliriz.

Günümüz küreselleşmesinde insanların kendilerine çalışması, kitap okuması, manevi ve ahlaki niteliklerini geliştirmesi önemli bir girişimdir. Gençlerin yetiştirilmesinde Bakırgan gibi sanal dünyada vakit geçirmekten, sabahları bilgi almaya çalışarak yaşamaya çalışmaktan, gerçek gözlerle bakmaya geçiş mümkün.

Kirli uyku, uzun gece,

Malınızın zekatını verin, bu gündür.

Kıyamet yaklaşıyor.

Oğullarınıza ve kızlarınıza öğrenme organınızı verin (Yassavi, 2013).

Pedagoji, eğitim ve yetiştirmenin içeriğini inceler. Ulusal sistem, ülkesinin tarihi, gelişimi, dönemsel değişimleri ve yönetim süreci, eğitim gösterimi, kendi ve yarattığı koşullarla dikkat çekiciydi. Günümüzün sosyal olarak aktif öğrencileri kendi içeceklerini organize etme konusunda güçlü bir istek duyuyorlar. Pedagojik süreçte öğrencilerin manevi ve dünyevi ilgiyi kazanması ve doğru yönlendirilmesi önemlidir. Bu nedenle Süleyman Bakırgani'nin hikmetini öğrenerek ve bunu eğitim ortamında pratiğe uygulayarak manevi bir dünya yaratarak insanlarımızın ahlaki niteliklerini geliştirebiliriz.

Bize bu dünyayı görmemiz için verdi,

Haq, Tamuği'yi korkulacak şekilde yarattı.

Üç ay oruç tuttuk

İtaat edip Uchmogh'un mülkünü alamaz mısınız? (Yassavi, 2013).

Hikmetinde insanın kemali için gerekli olan görev, vicdan, vefa, vefa gibi sosyal duyguları, adil bir memur olmayı, insanlar arasında düşmanlık olması gerektiğine inanan bir insan olmayı anlatır.

Süleyman Bakırgani, insanın mümin ve temiz olması, insanlara zarar veren kötü alışkanlıklardan vazgeçmesi ve daima manevi mükemmellik için çabalaması gerektiğini vurguluyor.

Süleyman Bakırgani öğretilerinde insanları hikmete çağırmayı, nefsi dizginlemeyi, onlara yol göstermeyi ve adil olmayı anlatıyor. Türkistan'da geniş bir alana yayılan ve sevilen eserleri ağırlıklı olarak aşk ve ahlak, din ve tasavvuf konularını konu edinmektedir. Günümüz gençliğinin şehvete köle olmasının önlenmesinde Süleyman Bakırgani'nin öğretilerinin rolü eşsizdir.

Süleyman Bakırgani, kendi döneminde insanları manevi ve ahlaki olgunluk konusunda hayırlı işler yapmaya çağırıyordu. Bugün bile gençlerimizin manevi ve ahlaki niteliklerinin oluşumu pedagojik eğitim sürecinde acil bir sorundur. Bugün doğudaki pek çok gencin aklını meşgul eden, batı ülkelerinin yaşam tarzıdır. Süleyman Bakırgani öğretilerinde insanları bilinçli hareket etmeye, imanlı ve vicdanlı olmaya, bilincin esaretinden kurtulmaya çağırmaktadır.

Süleyman Bakırgani'nin pedagojik görüşlerini incelerken İslam'ın, Şeriat'ın ve Tarikat'ın kurallarını kendi bilgisi ile geliştirdi. Süleyman Bakırgani öğretilerinde insanlara dünyadaki acıların dehşetini hatırlatmakta ve kendi dönemindeki insanların sosyal hayattaki eşitsizliğinin, adaletsizliğinin ve diğer kötülüklerinin sorumlularını eğitmeye çalışmaktadır. İçinde namussuz ve sadakatsiz memurlar, kötülük yapanlar, pislikler, cahil ve eğitimsizler, soyguncular ve soyguncular açığa çıkar.

Halk arasında Bakırgani'nin ağızdan ağza aktarılan ve destan haline gelen hikâyeleri, insan gelişiminde büyük bir eğitici değere sahiptir. "Sobit Qissa"da genç bir adam, suyun kenarında yüzen bir elmayı fark eder ve başıboş elmaya karşı elinde olmadan şehvetini bastıramaz ve onu sudan çıkarıp ısırır. Genç adam hemen elmanın birinin bahçesinden düştüğünü, izinsiz birinin hakkını yediğini, bunun günah olduğunu düşünür. Bir elmadan bir ısırık alır ve dere boyunca koşarak bir gölete girer. Elma sahibiyile karşı karşıyadır. Ahirette ise kendi cezasını düşünüp başkasının hakkını yediği için günahkar olduğu ve cezaya hazır olduğu yazılır.

Süleyman Bakırgani eserlerinde bu dünyayı cehenneme çevirmemek, nefsin belasına yenik düşmemek, manevi kölelikten kurtulmak, dinin gücünü yüceltmek gerektiğini vurgulayan Süleyman Bakırgani'nin o dönemde yazdığı tüm düşünce ve bilgiler, onun güncel olaylar ve insanların davranışları hakkındaki fikirlerini ifade ediyor gibi görünüyor.

Allah şeytanın zehrini kırsın

Gerçeğin anısı beni alıp götürdü.

Ruhumu sohbet alimlerine veriyorum,

Cahil insanlardan sohbet etmeden kaçmak istiyorum.

Boqirgani'nin Atasözleri çalışması esas olarak pand nasiht temel alınarak yazılmıştır. Bu hikmetlerin temel amacı, insanların iyiyi kötüden ayırmasını sağlamaktır. Ayrıca insanın nefsinin kölesi olmaması gerektiğini de vurguluyor. Yani'nin bilgeliğinde ana fikir ölümlü dünyaya inanmamaktır. '

Süleyman Bakırgani, tasavvufun büyük bir şahsiyetidir. Tasavvufun figürleri, ilerici mistikler, çoğu durumda halkın baskı ve zulme karşı mücadelesindeki ideolojik liderler, komutanlar ve generallerdi. Eserlerine yansıyan toplumsal görüşlerde dinî kavramlar, şeriat hukuk normları, felsefe ve manevi eğitimle bağlantılı olarak daima birbiriyle uyum içinde gelişmiştir. İnsanlığın gelişim tarihinin bir bölümünde tamamen yeni ve benzersiz eğitim ve öğretim öğretileri yarattılar.

Genç neslin mükemmel bir insan haline gelmesi, hedeflerine ulaşma konusunda özgüven oluşturması ve evrensel insani nitelikleri geliştirmesi eğitim sürecinde önemlidir. Bu bakımdan pedagojide ilim adamlarımızın ve düşünürlerimizin nefsinin, manevî olgunluğunun, manevî ve ahlâkî görüşlerinin rolü kıyaslanamaz. Süleyman Bakırgani, mistik bilgiler edinir, tarikatın kural ve uygulamalarını öğrenir. İnsanları doğru yola sokmak ve doğru eğitimi vermek için Ustazi Ahmed Yassavi'den izin aldıktan sonra bile yoksulluk yolunu seçti. Bakırgani hayatı boyunca hiçbir yerde yaşamaz. Tarikat kurallarını yaymak için ülkeyi dolaşarak halkı ve halkı ilimle tebliğ etmiş, aydınlatmış, hükümdarı imana ve dürüstlüğe yönlendirmiş, toplumun kalkınmasına hizmet etmiştir.

Süleyman Bakırgani'nin hikmeti, İslam hakikatleriyle dolu, ayet ve hadislerin manasından dile getirilen manevi bir hazinedir. İnsan manevi olgunluğa ulaşmak istiyorsa ilim öğrenmeli, nefsinin başıboş bırakılmamasıdır. Boqirgani'nin bu hikmetlerinden, o dönemde bile insanları ilim öğrenmeye, rızık nimetinden bağış yapmaya, çocuklarına ilim öğrenmeyi öğretmeye teşvik ettiğini anlıyoruz.

Sonuç

Cehalete karşı mücadele eden, özgür düşünen, sorumluluk sahibi, aydın gençler yetiştirmenin ebeveynlerin ve yetişkinlerin sorumluluğunda olduğunu anlayabiliriz. Anne-babaların kendileri bilgidan uzaksa, çoğu durumda çocuklarının yanlış yollara düşmesine neden olabilirler. Her çağda,

her zaman ve her yerde ilim öğrenmek ve çocukların eğitiminde tembellik yapmamak alimler tarafından söylenmiştir. Bakırgani'nin hikmetinde diğer alimler de kişinin dürüst, cömert ve alçakgönüllü olması, insanlara karşı hoşgörülü olması ve ahlak kurallarına uyması gerektiğini vurgulamışlardır.

Ülkemizin geleceği, halkımızın yarınları, ülkemizin dünya camiasındaki itibarı, her şeyden önce gençlerimizin nasıl yetişip hayata girecekleri nasıl bir insan haline geldiklerine bağlıdır. Eğitim süreçleri ve değerleri, modern pedagojide insanlığın gelişiminde ataların mirasının incelenmesinin kullanılmasını gerektirir.

İnsanda nefsin kötülüğü, insanlarla uğraşma sürecinde açgözlülüğe, hırsızlığa, cehalete, bencillığe ve hoş olmayan durumlara neden olur. Bu nedenle gençlerimize şehvet belasına düşmemeleri için nefse hakim olma vasıflarını öğretmeliyiz (Emberganov, Shomuradov, 2015).

Boqyrgani'nin bilgeliğinde ifade edilen Vatan, insan, mükemmellik, inanç, din, hoşgörüsüzlük ve şefkat hakkındaki ahlaki-felsefi fikirler, günümüz gençliğinin eğitiminde değerli değerlerdir. Bakırgani'nin bilgeliği tasavvuf fikirlerini kitlelerin zihnine aşılamaı amaçlamaktadır. Günümüzde özellikle insanlar arasında yetişen genç neslin, saflık, dürüstlük, doğruluk, şefkat, kendi gücü ve çalışkanlığıyla dürüst bir yaşam sürmesi ve insanı içten ve dıştan her bakımdan geliştirmesi, Yüce Allah'a ulaşmak gibi gelişmiş evrensel değerler ifade edilmektedir.

Kaynaklar

1. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 28 Ocak 2022 tarihli "Yeni Özbekistan'ın 2022-2026 Kalkınma Stratejisi Hakkında". Kararname No. PF-60.
2. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 26 Mart 2021 tarih ve PQ-5040 sayılı "Manevi ve eğitimsel işler sistemini temelden iyileştirmeye yönelik tedbirlere ilişkin" Kararı
3. Yassavi, A., Bakırgani, S. (2013). *Atasözleri* (E. Ochilov tarafından hazırlanmıştır).
4. Emberganov, U., Shomuradov, J. (2015). *Süleyman Bogirghani (Hakim Ota)*.
5. Hakkul, I., Rafiddin, S. (1991). *Süleyman Bakırgani. Çılgık Kitabı*. T-yazar.
6. Eshmuhamedova, M.(2020). Сулаймон Бақирғаний, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt4, Sayı 2, Gönderim Tarihi: 17 Aralık 2020 / Kabul Tarihi: 20 Aralık 2020.
7. https://science.iedu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/59
8. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/sulaymon-boqirgoniy/>

Alındığı tarih: 12.11.2024

İnceleme için gönderildi: 22.11.2024

Onaylanma tarihi: 25.12.2024

Yayınlanma: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/49-52>

Aygun Sultanova
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Physics
<https://orcid.org/0009-0006-7406-6055>
aygunsultanova60@gmail.com

Teaching of Physics and Multimedia Technologies

Abstract

Multimedia tools of physics teaching school physics course has wide possibilities for intensification. The use of multimedia in teaching physics makes the study of the subject more interesting and attractive for students.

The main goal of using multimedia in teaching physics is to provide students with deep knowledge and by giving skills, it is to ensure high professional competence in teachers around the following issues. Computer modeling is one of the effective teaching methods for problem-solving in physics. This method is considered a means of developing the mental and creative abilities of students by integrating the didactic possibilities of problem-solving training. Writing and animating information in a multimedia format on a computer is performed with the help of special hardware and software tools. A computer should have minimum tools to be multimedia. Voice information is recorded on multimedia computers using technical devices such as dictaphone and microphone.

Multimedia is a very useful and productive educational technology, it increases motivation by providing interactivity, flexible integration of various visual information, taking into account the individual characteristics of learners. Interactivity is the most important advantage of multimedia over other means of presenting information.

Specifically, the article provides objective and justified answers to methodological questions, when, where and how multimedia can be used in physics teaching.

Keywords: *multimedia, interactivity, information, animation, didactic*

Aygun Sultanova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
fizika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-7406-6055>
aygunsultanova60@gmail.com

Fizikanın tədrisi və multimedia texnologiyaları

Xülasə

Fizikadan multimedia vasitələri məktəb fizika kursunun tədrisinin intensivləşdirməsində geniş imkanlara malikdir. Fizikanın tədrisində multimediadan istifadə fənnin öyrənilməsinə şagirdlər üçün daha maraqlı və cəlbedici edir.

Fizikanın tədrisində multimediadan istifadədə əsas məqsəd şagirdlərə dərin bilik və bacarıqlar verməklə aşağıdakı məsələlər ətrafında müəllimlərdə yüksək peşəkarlıq kompetensiyasını təmin etməkdir. Fizikadan məsələ həllində səmərəli təlim metodlarından biri də kompyuter modelləşdirməsidir. Bu metod məsələ həlli təliminin didaktik imkanlarını inteqrasiya etməklə şagirdlərin əqli və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirən vasitə hesab edilir. Kompyuterdə multimedia, formatda informasiyanın yazılması və canlandırılması xüsusi aparat və proqram vasitələrinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Kompyuter multimedialı olması üçün minimum vasitələrə malik olmalıdır. Multimedialı kompyuterlərdə səsli informasiyaların yazılışı, diktafon və mikrofon kimi texniki vasitələrlə həyata keçirilir.

Multimedia çox faydalı və məhsuldar təhsil texnologiyası olub, interaktivliyi, müxtəlif əyani informasiyaların çevik inteqrasiyasını təmin etməklə, öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq motivasiyanı yüksəldir. Interaktivlik informasiyanın təqdim edilməsində istifadə olunan başqa vasitələrə nəzərən multimedianın ən əhəmiyyətli üstünlüyüdür.

Məqalədə konkret olaraq, metodoloji suallara obyektiv və əsaslandırılmış cavablar, multimediyadan fizika tədrisində nə vaxt, harada və necə istifadə oluna biləcəyi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: *multimedia, interaktivlik, informasiya, animasiya, didaktik*

Introduction

It has been found that the application of multimedia in teaching physics has significantly increased the quality of students' knowledge in all categories compared to the traditional teaching method, as well as maintained the quality of knowledge in the application category (Cubrilo, 2014).

Physics includes various complex concepts, which creates difficulties for both teachers to teach and students to understand the clarity of the subject. Many researchers have discussed this problem in order to adopt an appropriate approach to teaching physics. Therefore, the study reviews research articles focused on multimedia for improving the knowledge delivery system of physics, published in indexes in various standard databases.

Research

The study conducts a literature review based on a five-stage methodology, which consists of the following:

1. Collection of research articles from the database;
2. Inclusion and exclusion norms of the research article;
3. Review of the processed research articles;
4. Analysis of the research articles to extract information;
5. Drawing conclusions from the information extracted to obtain directions for future research (Cubrilo, 2014).

The article contributes to the review of research articles on the use of multimedia in improving methodologies involved in teaching and learning physics. The main idea of this study is to extract research gaps related to the use of multimedia in the existing knowledge delivery system of the physics field in order to provide future research directions. In addition, bibliometric analysis consists of the co-occurrence of keywords, citations using VOS viewer software.

Content analysis is followed to analyze the research method and multimedia tool used.

The result of the study shows that most of the existing works found are based on quasi-experimental design or qualitative design. The result of the study also highlights the different topics of the accepted articles and research gaps related to the use of multimedia in the knowledge delivery system of the physics field.

The use of multimedia technologies in teaching physics in secondary schools is new, relevant and significant. The article presents the main methodological opportunities for use of multimedia technologies in the teaching process of physics in secondary schools.

Multimedia technologies are innovative educational resources. The use of multimedia technologies complements, expands and diversifies traditional methods and means of teaching physics. Their application is aimed at increasing the effectiveness of teaching physics in secondary schools.

Continuous search for new, unconventional methods and means of teaching physics. In 1988, the European Commission, which dealt with the problems of implementation and the use of new technologies, multimedia technologies aimed at creating a product that “contains a set of images, texts and information, accompanied by sound, video, animation, other visual effects (simulations), as well as an interactive interface and other control mechanisms” (Kalpachka, 2022).

The most characteristic feature of multimedia technologies is their interactivity. Multimedia technologies have applications in various fields of human activity. They are most often used in the

education of students. They are widely used in studying various school subjects. The use of multimedia technologies is relevant in the teaching of physics in secondary schools.

In teaching physics in secondary schools, multimedia technologies can be used in various ways. Physics lessons use multimedia technologies in solving physics problems, summarizing, laboratory tasks for testing and evaluating students, learning achievements, extracurricular activities of students, conducting electronic education (synchronous and asynchronous), etc.

Multimedia programs are didactic programs. Products representing computer models reproduce the real conditions for conducting physics experiments, physical objects, phenomena or processes. They represent a qualitatively new type, since they allow you to recreate physics. Visualization of events or processes through computer animation, sound, text, graphics, diagrams, numerical values, etc. allows for active intervention in the course of events or processes, changing the parameters and conditions, conducting experiments and obtaining specific results (Kalpachka, 2022).

Multimedia programs can be used in various ways. Physics lessons, students' activities in extracurricular classes, conducting e-learning, etc. They can also be used when updating, presenting, and are more widely used in the consolidation of the content of training in physics, checking and evaluating the achievements of students' learning, in independent learning, taking into account the application of their physical knowledge.

In the teaching process, physics, multimedia programs can be used for the following: describing the content of training; conducting computer (virtual) interactive; physical experiments (demonstration and laboratory, quantitative and qualitative); creating problem situations and solving learning; introducing new physical concepts, quantities and units of measurement; studying and revealing causal relationships; studying and establishing functional relationships between physical quantities; formulating physical laws; solving various types of physical problems (quantitative, graphical, qualitative, experimental), etc. Multimedia physics teaching programs allow for direct observation of physical experiments. Multimedia computer presentations for teaching and learning physics are modern learning tools that provide innovative opportunities (Kalpachka, 2021). They are usually created using software. They can include various objects in the form of a series of slides: text, dynamic and static images, sound, etc. They are also a convenient methodological tool (Ismayilov, Abdullayev, 2006). For a structured presentation of a certain learning, the content or a certain amount of information is presented in a way that is appropriate and understandable to students.

The hardware and software used to create and run multimedia programs is known as multimedia technology (Ismayilov, Musayeva, 2012).

Multimedia technology has some features such as integration, diversity and interactivity, which allow people to convey information and ideas with digital and printed elements. Digital and printed elements in this context refer to multimedia-based programs or tools used to convey information to people for a better understanding of concepts.

Indeed, various aspects of human endeavors, especially the education sector, are being transformed by the advent of Information and Communication Technologies (ICT). ICT refers to the use of hardware and software for the purpose of collecting, processing, storing, presenting and sharing information, mainly in digital forms (Sultanova, 2022).

Multimedia technology is an important aspect of ICT that deals with how information can be represented and presented digitally using various media such as text, audio, video, among others. It refers to the combination of several technologies that provide information in the best possible formats, packages and sizes.

However, when used in the classroom or for educational purposes, the design quality and complexity of the multimedia application must be high enough to integrate different elements of cognitive processes to achieve the best possible imitation of the teacher.

Conclusion

1. The development of science and technology leads to changes in physics teaching in secondary schools. Educational resources with real-world applications of multimedia technologies are innovative in physics teaching in secondary schools.

2. Teaching physics in secondary schools shows that multimedia technologies can be used in various physics lessons, electronic education of students in extracurricular activities (synchronous and asynchronous), etc.

3. Multimedia technologies can solve many problems of physics teaching in an innovative way.

4. Multimedia or digital learning resources help learners to get along well with mental images by using various media elements that support the processing of information. Information consisting of content and sometimes learning activities is presented using a combination of text, images, video and audio with digital learning resources. Studies conducted on the use of multimedia for learning have shown that learners who combine images and words achieve more positive results than those who use only words.

5. Diversification and traditional enrichment of teaching methods and tools leads to the use of multimedia technologies.

6. Teachers support students' multimedia technologies, rationalize and improve their creative learning activities. The use of multimedia technologies is a key factor in improving secondary school physics teaching, as a possible methodological option, increasing its efficiency.

Reference

1. Cubrilo, D.R. (2014). On the application of multimedia and its impact on teaching physics in secondary school. *Technical school, Kikinda*. P.339-363.
2. Ismayilov, I.N., Abdullayev, C.S. (2006). *Technical means of training and new information technologies. Methodology of their use in teaching (based on physics materials)*. Education.
3. Ismayilov, I.N. (2012). *Modern technologies of physics teaching in secondary schools*. Science.
4. Ismayilov, I.N., Musayeva, G.M. (2012). The place and role of computer models in the system of general education physical models. ICT in education. *Scientific and methodological journal*, No. 1.
5. Ismayilov, I.N. (2013). The role of multimedia technology in teacher competence. ICT in Education. *Scientific-Methodological Journal*. No. 2, pp. 49-565.
6. Sultanova, A.H. (2022). On the possibilities of using multimedia technology in teaching physics. *Scientific Works*. No. 2. 67.
7. Kalpachka, G., Kalpachki, V. (2022). Multimedia technologies in physics teaching. *Bulgarian Chemical Communications*, Volume 54, Special Issue B1 (pp. 111-115).
8. Kalpachka, G. (2021). Modern educational technologies in physics teaching. *Blagoevgrad, University Publishing House "Neofit Rilski"*, p. 128.

Received: 24.11.2024

Submitted for review: 12.12.2024

Approved: 10.01.2025

Published: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/53-61>

Сун Гуансяо
Бакинский Государственный Университет
Докторант
<https://orcid.org/0009-0009-8367-0045>
844167974@qq.com

Роль городов-побратимов в культурных и экономических взаимоотношениях Китая и Азербайджана

Резюме

19 ноября 2024 года в Куньмине завершилась китайская международная конференция городов-побратимов. Было отмечено, что на сегодняшний день Китай поддерживает побратимские отношения со 147 странами мира. Города-побратимы Азербайджана и Китая поддерживают друг друга для достижения высококачественного развития Азербайджано-Китайского торгово-экономического сотрудничества, а также в сфере образования и культуры. С 11 по 22 ноября 2024 года в Баку состоялась 29 Конференция (COP29) Рамочной конвенции ООН об изменении климата. Изменение климата является серьезной проблемой, связанной с устойчивым развитием всего человечества. Участники форума отметили, что Китай играет большую роль в борьбе с глобальным потеплением.

Города-побратимы или породнённые города – это города, между которыми установлены постоянные дружественные связи для взаимного ознакомления с жизнью, историей и культурой. Сотрудничество городов выражается в обмене делегациями, художественными и спортивными коллективами, выставками, литературой, кинофильмами, фотоматериалами о жизни городов и информацией об опыте ведения городского хозяйства.

Ключевые слова: города-побратимы, побратимские отношения, страны-партнёры, дружба и сотрудничество

Sun Quansyao
Bakı Dövlət Universiteti
Doktorant
<https://orcid.org/0009-0009-8367-0045>
844167974@qq.com

Çin və Azərbaycan arasındakı mədəni və iqtisadi əlaqələrdə qardaşlaşmış şəhərlərin rolu

Xülasə

2024-cü il noyabrın 19-da Kunmin şəhərində Çin Beynəlxalq Dostluq Şəhərlər Konfransı başa çatıb. Bildirilib ki, bu günə qədər Çin dünyanın 147 ölkəsi ilə dost şəhər münasibətləri saxlayır. Azərbaycanın və Çinin dost şəhərləri Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi əməkdaşlığının, eləcə də təhsil və mədəniyyət sahəsində yüksək keyfiyyətli inkişafına nail olmaq üçün bir-birini dəstəkləyir. 11-22 noyabr 2024-cü il tarixlərində Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının 29-cu Konfransı (COP29) keçirilib. İqlim dəyişikliyi bütün bəşəriyyətin davamlı inkişafı ilə bağlı ciddi problemdir. Forum iştirakçıları Çinin qlobal istiləşmə ilə mübarizədə böyük rol oynadığını qeyd ediblər.

Qardaş şəhərlər və ya qohum şəhərlər həyat, tarix və mədəniyyətlə qarşılıqlı tanışlıq üçün aralarında daimi dostluq əlaqələri qurulmuş şəhərlərdir. Şəhərlər arasında əməkdaşlıq nümayəndə heyətlərinin, bədii və idman qruplarının, sərgilərin, ədəbiyyatın, filmlərin, şəhər həyatına dair fotosəkillərin və şəhər idarəetmə təcrübəsi haqqında məlumatların mübadiləsində ifadə olunur.

Açar sözlər: dost şəhərlər, qardaş şəhər münasibətləri, tərəfdaş ölkələr, dostluq və əməkdaşlıq

Song Guangxiao
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0009-8367-0045>
844167974@qq.com

The Role of Friendship Cities in Cultural and Economic Relations Between China and Azerbaijan

Abstract

On November 19, 2024, the China International Twin Cities Conference ended in Kunming. It was noted that today China maintains sister city relations with 147 countries. The twin cities of Azerbaijan and China support each other to achieve high-quality development of Azerbaijan-China trade and economic cooperation, as well as in the fields of education and culture. From November 11 to 22, 2024, the 29th Conference (COP29) of the UN Framework Convention on Climate Change was held in Baku. Climate change is a serious problem related to the sustainable development of all mankind. The forum participants noted that China plays a major role in the fight against global warming.

Twin cities or related cities are cities between which permanent friendly ties have been established for mutual acquaintance with life, history and culture. Cooperation between cities is expressed in the exchange of delegations, artistic and sports groups, exhibitions, literature, films, photographs about city life and information about the experience of urban management.

Keywords: *friendship cities, friendship relations, partner countries, friendship and cooperation*

Введение

Города-побратимы или породнённые города – это города, между которыми установлены постоянные дружественные связи для взаимного ознакомления с жизнью, историей и культурой. Сотрудничество городов выражается в обмене делегациями, художественными и спортивными коллективами, выставками, литературой, кинофильмами, фотоматериалами о жизни городов и информацией об опыте ведения городского хозяйства (Лухун, Синьфэн, 2024).

28 апреля 1957 года была создана Федерация породнённых городов (ВФПГ) - международная неправительственная организация, цель которой-укрепление дружественных связей между городами различных государств. В настоящее время, в последнее воскресенье апреля во всём мире отмечается день городов - побратимов. Этот день учреждённый ЮНЕСКО, празднуется всеми городами членами ВФПГ.

Китай глубоко усвоил тенденции развития страны и мира в новую эпоху и реализовал ряд крупных теоретических инноваций и практик в отношениях между другими странами. Инновации являются фундаментальным ориентиром в международных отношениях в новую эпоху, независимо от того, способствуют ли они строительству. Сообщества с единой судьбой человечества, или активно продвигать международное сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь» Международные города-побратимы могут использовать преимущества полуофициальной дипломатии для широкого распространения дипломатических концепций Китая и устранения сомнений, усиления. Взаимного доверия и достижения общего развития посредством дружественного сотрудничества. Активное развитие глобального партнерства является важным направлением китайской дипломатии в новую эпоху. Создание международных городов-побратимов со странами-партнерами помогает усиливать дипломатическое влияние Китая в мире и активно участвовать в реформе глобального управления (Цзясян, Чэнвэй, 2024).

Исследование

В декабре 2023 года в Пекине состоялось центральное совещание по внешне-политической работе, на котором с важной речью выступил Председатель КНР Си Цзиньпин. Творчески подойдя к решению вопросов: «Какой мир мы должны построить и как этого достичь?» он выдвинул концепцию построения сообщества единой судьбы человечества, которая станет величайшим общим знаменателем стремления народов всего человечества к миру. Си Цзиньпин отметил, что важно придерживаться общечеловеческих ценностей, содействовать формированию международных отношений нового типа, основанных на взаимном уважении, честности и справедливости, осуществлять высококачественное сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь». Все эти концепции являются прямым проявлением китайской культуры и являются руководством для международных городов-побратимов. Содействие миру посредством взаимного уважения, сотрудничества и понимания-главная миссия городов-побратимов (3).

Агентство China Youth Daily сообщило, что 19 ноября 2024 года в Куньмине завершилась Китайская международная конференция городов-побратимов. Было отмечено, что на сегодняшний день Китай поддерживает побратимские отношения со 147 странами мира (4).

3 июля 2024 года на заседании Совета глав государств-членов ШОС в Астане, председатель КНР Си Цзиньпин встретился с президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым. На встрече были затронуты связи породнённых городов двух стран. Было отмечено, что 6 Азербайджанских городов поддерживают связи с различными городами и регионами Китая. И эти связи с каждым годом растут и укрепляются.

На саммите была принята «Совместная декларация об установлении стратегического партнерства между Азербайджанской Республикой и Китайской Народной Республикой». Отныне Китай и Азербайджан рассматривают друг друга как приоритетных и надежных партнеров и самостоятельно определяют политику двусторонних отношений вне зависимости от внешних факторов. Два государства взяли обязательства укреплять взаимодействие в области торговли, инвестиций и инженерно-подрядных проектов, а также сосредоточиться на содействии реализации проектов в областях индустриализации и инвестиций, транспорта и коммуникаций, зеленой энергетики, переработки и производства, инфраструктуры, цифровой экономики, сельского хозяйства и т.д.

Города-побратимы Азербайджана и Китая поддерживают друг друга для достижения высококачественного развития Азербайджано-Китайского торгово-экономического сотрудничества, а также в сфере образования и культуры.

Крупный промышленный город Азербайджана Сумгаит имеет побратимые отношения со многими городами и провинциями Китая.

Сумгаит постоянно поддерживает партнёрские отношения с городами КНР. Агентство Xinhua.net сообщило, что 5 июля 2019 г., был подписан протокол об установлении дружественных отношений между городом Сумгаит и крупным городом в центральной части Китая столицей провинции Шэньси городом Сиань. В церемонии подписания протокола приняли участие посол Азербайджанской Республики в Китайской Народной Республике Акрам Зейналлы, временный поверенный в делах Китайской Республики в Азербайджане Ли Чин Сун, заместитель главы народного правительства города Сиань Су Минфей, а также представители исполнительной власти города Сумгаит. А.Зейналлы отметил, что Азербайджан, благодаря своему экономическому потенциалу и транспортно-транзитным возможностям, является одной из первых стран, поддерживающих Китайскую инициативу «Один пояс, один путь», что может внести большой вклад в реализацию этого проекта. Временный поверенный в делах Китайской Республики в Азербайджане Ли Чин Сун, заместитель главы народного правительства города Сиань Су Минфей отметили, что Китайская сторона заинтересована в расширении двусторонних связей. В ходе встречи стороны обменялись мнениями о перспективах сотрудничества в сферах, представляющих взаимный интерес, развитию экономических отношений и инвестиционных возможностях.

В сентябре 2019 года город Сумгаит Азербайджана и город Меньян провинции Сычуань Китая подписали меморандум «Об установлении отношений дружбы и сотрудничества». Документ, подписанный в рамках «Совместной декларации о развитии и углублении дружественных отношений и сотрудничества между Азербайджанской Республикой и Китайской Народной Республикой», направлен на содействие развитию отношений между Сумгаитом и городом Меньян и укреплению связей между двумя народами. Был подписан протокол и два города официально стали городами-побратимыми. Стороны договорились о развитии сотрудничества в торгово-экономической, научно-технической, культурной, образовательной, туристической и других сферах, а также реализации совместных проектов. Во время встречи азербайджанской делегации с мэром города Меньян господином Юань Фаном было отмечено, что между двумя странами сложились дружеские отношения, основанные на исторических корнях и тесном сотрудничестве. Большие возможности для углубления сотрудничества между нашими странами в различных направлениях предоставляют также дружеские отношения между главами государств. Было обозначено, что существует большой потенциал для дальнейшего расширения экономических связей между Азербайджанской Республикой и Китайской Народной Республикой. Сотрудничество между странами в сфере транспорта и логистики в рамках инициативы «Один пояс, один путь» расширяется и имеет потенциал для дальнейшего развития (5).

Стороны были проинформированы о потенциале города Сумгаит, который является одним из промышленных центров Азербайджана и обсудили дальнейшие возможности потенциального сотрудничества.

16 июня 2021 года компания Mianyang City News сообщила, что Лу Цзянь, являющийся вице-мэром и членом Меньянского постоянного городского комитета партии и его делегация, отправились в посольство Азербайджана в Китае для встречи с послом Азербайджана в Китае Акромом Зейналлы. Лу Цзянь кратко рассказал об экономическом и социальном развитии Меньяна. По его словам, “с момента установления дружественных отношений между Меньяном и городом Сумгаит в Азербайджане в 2019 году, оба города осуществляют обширные обмены и сотрудничество в экономике, торговле, науке, образовании, гуманитарных науках и других аспектах. Особенно в условиях глобальной пандемии COVID-19 Китай и Азербайджан поддерживают друг друга и вместе преодолевают трудности, что отражает их настоящую дружбу. Я надеюсь, что г-н посол окажет свое влияние и призовет поддержать города Меньян и Сумгаит в установлении официальных международных отношений городов-побратимов, а также будет способствовать сотрудничеству между соответствующими сторонами в Азербайджане и Меньяне для достижения более практических результатов”. В то же время Лу Цзянь отметил, что международная выставка науки и технологий Китайского города Меньян является национальной выставкой, одобренной правительством страны. Это важная платформа для демонстрации и обмена международными и технологическими достижениями. Она успешно проводится восемь лет подряд. “Мы искренне приглашаем посла возглавить делегацию в Меньян для участия в очередной 9-й выставке по науке и технологиям Technology Expo, чтобы поделиться возможностями развития и углубить обмены и сотрудничество.” Акрам Зейналлы отметил, что Меньян, как второй по величине город провинции Сычуань, имеет большой потенциал для сотрудничества с городами Азербайджана и в полной мере будет использовать роль посольства как моста для улучшения взаимопонимания, обмена информацией и сотрудничества путем создания коммуникационной платформы. “Мы будем активно продвигать практическое сотрудничество в различных областях между городом Меньян и Азербайджаном, а также будем стремиться поднять на новую высоту дружественные отношения между городами Меньян и Сумгаит” Акрам Зейналлы добавил, что он лично возглавит делегацию в Меньян для участия в 9-й выставке науки и технологий в целях содействия всесторонним обменам и сотрудничеству.

26 апреля 2024 года газета Mianyang City News сообщила, что вице-мэр города Меньян Ван Сяосун, встретился с послом Азербайджана в Китае Буньядом Гусейновым и его

делегацией. Встреча была организована Управлением иностранных дел провинции Сычуань в городе Чэнду. Во встрече приняли участие торговые представительства Китая и Азербайджана, агентство по продвижению экспорта и инвестиций. Были обсуждены вопросы по продвижению инвестиций и торговли между провинцией Сычуань и Азербайджаном. В ходе встречи стороны пообщались и обменялись мнениями по вопросам сотрудничества в области экономики, торговли, побратимских обменов и других областях. Ван Сяосун отметил, что “Азербайджан является важным торговым партнером Китая и поддерживает тесные обмены и сотрудничество с Сычуанью и Меньяном. Ежегодно укрепляются побратимые отношения между Азербайджанским городом Сумгаит и китайским городом Меньян. Есть надежда, что обе стороны смогут еще больше углубить свое взаимопонимание в будущем и способствовать обменам и сотрудничеству между двумя сторонами в различных областях, таких как экономика, торговля, наука и технологии, а также гуманитарные науки.” Буньяд Гусейнов выразил признательность вице-мэру Меньяна за достижения во многих областях науки и современных технологий. Он отметил, что Азербайджан готов и дальше углублять дружественные отношения и сотрудничество с Меньяном и добиваться плодотворных результатов в различных областях. На мероприятии присутствовали представители из Евразийского отдела областного управления иностранных дел, Муниципального управления иностранных дел, Муниципального коммерческого бюро и Муниципального совета по содействию международной торговле. Семь компаний из Меньяна, в том числе Sichuan Changhong Electric Co., Ltd. и Sichuan Fufa International Trade Co., Ltd., направили своих представителей для участия во встрече с целью продвижения инвестиций и торговли между провинцией Сычуань и Азербайджаном.

Несмотря на трудности пандемийного времени, города-побратимы Азербайджана и Китая всегда поддерживали друг друга. Предпринимались усилия по углублению связей между регионами двух стран. В этот период были налажены партнерские связи между Нахчыванской Автономной Республикой и китайским городом Чунцин, между Гянджой и Чиндао, между Хазарским районом Баку и районом Нанша города Гуанчжоу, между ними проведены онлайн-встречи и обговорены повестки визитов намеченных на постпандемийный период.

На новостном сайте Министерства иностранных дел Китайской Народной Республики появилось сообщение, что 21 ноября 2019 года посол КНР в Азербайджане Го Минь посетила с рабочим визитом Нахичеванскую Автономную Республику. Она отметила, что за прошедшие 27 лет с момента установления дипломатических отношений между Китаем и Азербайджаном двусторонние отношения сохранили здоровый импульс развития. Нахичевань - родной город президента Гейдара Алиева, лидера Азербайджанского народа, имеющего многовековую историю, великолепную культуру и выдающихся людей, занимающего особое место в истории развития страны (6).

15 апреля 2021 г., китайские новые медиа (people.com; xinhua.net) сообщили, что в муниципалитете Чунцин Китайской Народной Республики состоялась церемония подписания Меморандума об установлении дружбы и сотрудничества между Нахичеванской Автономной Республикой и муниципалитетом Чунцина.

Меморандум, подписанный между Нахичеванской Автономной Республикой и муниципалитетом Чунцина, направлен на активное развитие и расширение двустороннего сотрудничества в области экономики, торговли, культуры, образования, науки и техники, здравоохранения, спорта и туризма. Чунцин - один из четырех муниципалитетов, непосредственно подчиняющихся центральному правительству Китая, с населением более 32 миллионов человек, площадью 82 400 квадратных километров и валовым внутренним продуктом около 334 миллиардов долларов США.

17 апреля 2021 года на сайте муниципалитета Чунцина появилось сообщение о том, что с 13 по 15 апреля в Чунцине находилась делегация возглавляемая послом Азербайджана в Китае Акрамом Зейналлы. Сообщалось, что 14 апреля муниципалитет Чунцина и Нахичеванская Автономная Республика Азербайджана подписали меморандум об

установлении дружественных отношений и двустороннем сотрудничестве. Тан Лянчжи - заместитель секретаря городского комитета партии и мэр Чунцина, встретился с послом Азербайджана в Китае г-ном Акрамом Зейналлы.

Тан Лянчжи сказал: «Чунцин - единственный муниципалитет, непосредственно относящийся к центральным и западным районам Китая. Он является важным стратегическим центром развития западного Китая и находится на стыке проекта “Один пояс - один путь” и в бассейне самой длинной реки Янцзы, что играет уникальную и важную роль в региональном развитии и открытости страны. В настоящее время претворяются в жизнь требования председателя КНР Си Цзиньпина, адресованные Чунцину, об использовании основных стратегических возможностей для развития экономики городов-побратимов.

Акрам Зейналлы поздравил Чунцин с достижениями в области экономического и социального развития и поблагодарил за поддержку Азербайджана в борьбе с эпидемией (7).

В последние годы обмена между Нахичеваном и Чунцином становятся все более тесными и сотрудничество между двумя сторонами имеет очевидные результаты и широкие перспективы. Азербайджан является важной страной проекта «Один пояс-один путь». В последние годы сотрудничество между Чунцином и Нахичеваном становится все более перспективным. Находящийся в Чунцине Lifan Technology Group, построила в Нахичеванской Автономной Республике завод по сборке автомобилей. В Нахичевань экспортируются портативные компьютеры, автомобили и мотоциклы, а также сельскохозяйственная техника. Чунцин и Нахичевань рассматриваются в качестве приоритетных районов для развития дружбы и сотрудничества между Азербайджаном и Китаем.

Ещё в 2001 году первыми городами- побратимыми Китая и Азербайджана стали города Сумгаит и Цючжоу провинции Чжецзян. Сотрудничество между этими городами внесло важный вклад в двусторонние отношения и культурный обмен между двумя странами.

С того времени пополняется список городов-побратимов Азербайджана и Китая. Сотрудничество в сфере науки, торговли, строительства, современных технологий даёт возможность для развития экономики городов.

В 2023 году этот список был пополнен установлением дружеских связей ещё двух городов Китая и Азербайджана. По сообщению Китайского посольства в Азербайджане 3 июля состоялась церемония, посвященная подписанию протокола о дружбе и братстве между Шеки и Ляншанем.

На церемонии подписания глава Исполнительной власти города Шеки Эльхан Усубов подробно рассказал гостям о культуре, экономике, сельском хозяйстве, традициях шелководства, туристическом потенциале одного из древнейших городов Азербайджана. Он сообщил, что “7 июля будет торжественно отмечаться 2711 лет со дня основания Шеки. Ежегодно в городе проводится несколько международных фестивалей. Примечательно, что на XII Международном музыкальном фестивале «Шелковый путь», официальное открытие которого состоялось сегодня в Шеки, также принимает участие музыкальный коллектив из Китайской Народной Республики.” Отмечалось, что Шеки является побратимом многих городов, было подчеркнуто, что подписанный протокол о дружбе и сотрудничестве сыграет важную роль в налаживании связей между жителями городов Шеки и Ляншань в культурной, экономической и туристической сферах.

По словам главы делегации Ляншаня Хуана Ючао, Ляншан-Ийский автономный округ - известный регион Китая с населением в почти пять миллионов человек, богатый природными ресурсами. Здесь имеются большие объемы экологически чистых источников энергии, развиты такие отрасли, как металлургия, горнодобывающая, химическая, текстильная и пищевая промышленность, производство строительных материалов и спиртных напитков.

По окончании церемонии подписания протокола состоялось взаимное вручение подарков.

Столица Азербайджана – Баку также имеет тесные связи на разных уровнях с городами КНР. Примером сотрудничества являются города Чэнду и Карамай.

26 апреля 2024 года в главных новостях КНР сообщалось, что в Чэнду прошла Китайско-Сычуань-Азербайджанская конференция по инвестициям, развитию экономики и торговли. Делегацию возглавил посол Азербайджана в Китае Буньяд Гусейнов.

В мероприятии, совместно организованном посольством и торговым представительством Азербайджана в Китае, а также Азербайджанским агентством по поощрению экспорта и инвестиций (AZPROMO), Сычуаньским отделением Китайского совета по содействию международной торговле (CCPIT) и отделом внешних связей провинции Сычуань при поддержке Министерства экономики, приняли участие представители государственных структур провинции Сычуань, деловых кругов и бизнес-ассоциаций. Мероприятие привлекло более 150 представителей 112 местных компаний Сычуани. В поисках возможностей сотрудничества с Азербайджаном они совершили поездки в различные регионы страны.

Заместитель руководителя сычуаньского отделения CCPIT Ван Гуаньцзюнь заявил, что Азербайджан является важной страной на историческом Шелковом пути, и отметил, что инициатива «Один пояс, один путь» открыла новые возможности для развития экономических, торговых и культурных связей между двумя странами, в том числе между Баку и различными регионами Китая. Говоря о роли сотрудничества между Китаем и Азербайджаном в реализации инициативы «Один пояс, один путь», Ван Гуаньцзюнь подчеркнул важность содействию использования существующих возможностей сотрудничества между Азербайджаном и Китайской провинцией Сычуань. «Мы надеемся поделиться инвестиционными возможностями, в полной мере использовать взаимодополняющие промышленные преимущества обеих сторон и реализовать проекты сотрудничества в области экономики, торговли, инвестиций, логистики и других областях...» Вице-президент Совета по развитию международной торговли провинции Сычуань заявил, что в 2023 году объем импорта и экспорта Сычуань-Азербайджан достиг 7,1 миллиарда, что в 5,5 раза больше, чем в прошлом году. В 2023 году оборот составил 150 миллионов долларов США. В рамках инициативы «Один пояс, один путь» Сычуань и Азербайджан тесно сотрудничают и добились плодотворных результатов в области строительства и оборудования, текстильных материалов, новой энергетики и других областях. Кроме того, 25 апреля в Чэнду открылся Павильон Национального бренда Азербайджана. Была организована большая выставка, представляющая Азербайджанскую национальную культуру. На выставке приняли участие работники туризма, были представлены Азербайджанские национальные продукты, Азербайджанская национальная кухня, а также была организована зона продаж продукции, произведённой в Азербайджане. Выставка стала важным окном для связи между Чэнду и Баку.

Посол Азербайджана в Китае Буньяд Гусейнов рассказал о важности сотрудничества между регионами Азербайджана и Китая, добавив, что действующий в Чэнду Торговый дом Азербайджана является наглядным примером такого сотрудничества.

В рамках инициативы «Один пояс, один путь» реализуемые Азербайджаном транспортные и инфраструктурные проекты, создают надежный и выгодный маршрут для перевозки грузов из Китая в Европу. Передовой опыт и технологии Китая в области альтернативной энергетики представляют интерес для Азербайджана, созданы подходящие условия для активного участия Китайских компаний в восстановительных и строительных работах на освобожденных от оккупации Азербайджанских территориях, а также в осуществлении проектов зеленой энергетики.

Торговый представитель Азербайджана в Китае Теймур Надироглу выступил с презентацией, посвященной состоянию и перспективам развития торгово-экономического сотрудничества между Азербайджаном и Китаем, а также роли страны в реализации инициативы «Один пояс, один путь».

Заместитель исполнительного директора AZPROMO Зохраб Гадиров отметил, что Китайские компании успешно реализуют в Азербайджане проекты в различных отраслях

экономики. Он также отметил большой потенциал для укрепления сотрудничества двух стран.

Были также заслушаны презентации, посвященные экономике провинции Сычуань, внешнеторговым связям и крупным компаниям провинции.

На форуме принял участие технический директор региона Центральной Азии и Ближнего Востока компании Chengdu Great Wall Development Technology Гао Хуацин. Он отметил, что компания уже много лет сотрудничает с Азербайджаном. С 2017 года она предоставила Азербайджану более 800 000 интеллектуальных счетчиков, чем внесла положительный вклад в развитие электроэнергетики Азербайджана. Совет по развитию международной торговли провинции Сычуань и Азербайджанское агентство по поощрению экспорта и инвестиций подписали меморандум о сотрудничестве. Гао Хуацин добавил, что помимо географических преимуществ и удобного транспорта, правительство Азербайджана проводит открытую экономическую политику, продолжает увеличивать спрос на внешнее сотрудничество и поддерживает отношения дружеского сотрудничества с Китаем. Кроме того, Азербайджанский народ гостеприимен, что делает общение между предприятиями и местными партнерами более гладким и закладывает хорошую основу для делового сотрудничества.

Одна из первых китайских компаний, вышедших на мировой рынок, Dongfang Electric, также имеет важные инвестиции в Азербайджане. Заместитель генерального директора компании Чжоу Цзе отметил, что компания Dongfang Electric сотрудничает с Азербайджаном в различных областях, таких как фотоэлектрическая, ветровая энергетика, хранение энергии, водородная возобновляемая энергетика, традиционная энергетика газа и электричества, а также являясь партнерами, успешно работают над выполнением проектов бурения нефти и добычи газа. Dongfang Electric успешно завершила крупнейший проект по производству солнечной энергии в Азербайджане - Гобустанский фотоэлектрический проект. Проект подключен к сети в октябре 2023 года (8).

С 11 по 22 ноября 2024 года в Баку состоялась 29 Конференция (COP29) Рамочной конвенции ООН об изменении климата. На климатической конференции ООН в Баку собрались более 60-ти тысяч участников из почти 200 стран мира. Изменение климата является серьезной проблемой, связанной с устойчивым развитием всего человечества. Участники форума отметили, что Китай играет большую роль в борьбе с глобальным потеплением. 19 ноября на конференции выступил с программной речью представитель китайского города Ченду на очень важную тему в современном мире "Активное предотвращение климатических рисков и строительство устойчивых к низким выбросам углерода городов". Внимание участников конференции привлекла речь другого представителя города Ченду на тему "Руководство инновационной практикой Парк-сити в реагировании на изменение климата с помощью зеленых и низкоуглеродных концепций". В рамках COP29 было подписано несколько соглашений с Китайскими компаниями, направленных на развитие возобновляемых источников энергии в стране.

В китайской газете Global Times было опубликовано интервью журналистки Се Вэньтин с послом Азербайджана в Китае Буньядом Гусейновым. Посол отметил, что Баку придает особое значение сотрудничеству с Пекином, учитывая вклад Китая в мировую зеленую энергетику.

«Для нас также было большой честью видеть вице-премьера Государственного совета КНР Дин Сюэсяна на конференции в Баку. Проведение COP29 – важная веха для Азербайджана. Мы привержены дальнейшему укреплению глобальной солидарности и единства в решении проблем, связанных с изменением климата. В период нашего председательства хотим внести значимый вклад в это важное дело. COP29 станет силой добра, объединяющей Север, Юг, Восток и Запад и мобилизующей международное сообщество на достижение прогресса в деле сдерживания глобального потепления», – отметил посол.

Заклучение

Вступая в новую эпоху, с углублением обменов между Китаем и другими странами мира, важность международных городов-побратимов становится все более заметной. Отношения между странами заключаются во взаимной близости между людьми. Развитие побратимских связей, укрепление доверия, дружбы и сотрудничества между народами-главная цель городов-побратимов. Международные города-побратимы являются важной частью двусторонних отношений между Китаем и другими странами, в том числе между городами Китая и Азербайджана. Как построить международные города-побратимы высокого качества, стало практическим вопросом, на который необходимо найти ответ.

Литература

1. Лухун, Л., Синьфэн, Ц. (2024). Сущность и практический путь строительства международных дружественных городов в новую эпоху [J]. *Теоретическое руководство*, (08): 11-18.
2. Цзясян, Ш., Чэнвэй, Ю. (2024). Влияние городов-побратимов на объем иностранных инвестиций в Китай. Эмпирические исследования на примере стран «Пояса и пути» [J]. *Журнал Университета Ибинь*, 24(7):27-37.
3. https://www.mfa.gov.cn/zyxw/202312/t20231228_11214409.shtml
4. <http://www.news.cn/world/20241112/ff203265a134440a83afd0804b59c707/c.html>
5. <https://xinhuanet.com/>
6. <https://sichuan.scol.com.cn/myxw/>
7. <https://www.cq.gov.cn/>
8. https://www.gov.cn/yaowen/liebiao/202411/content_6985995.htm

Поступило: 04.10.2024

Отправлено на рассмотрение: 21.10.2024

Утверждено: 27.12.2024

Опубликовано: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/62-68>

Orxan Mehmanoğlu
Bakı Biznes Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-2637-0313>
o.eliyev1124@gmail.com

Sufilik – “daxili mən”in stadiyası

Xülasə

Məqalədə sufizm cərəyanının elmi-fəlsəfi və teoloji-sxolastik fonda şərhli həyata keçirilmişdir. Tanrı sevgisinin yaranması və formalaşması zəhmət-sevgi tandemi prizmasından təhlil edilmiş və bəşəriyyətin mövcudluğunun təməl missiyaları üzərindən müqayisəli təhlillər aparılmışdır. İslam alimlərinin sxolastik düşüncə və mülahizələrinin istisnası fonunda aparılan araşdırmalar daha çox texniki və humanitar elmlərin gerçəkliyi prizmasından analiz edilmişdir. Bəşər tarixinin yarandığı dövrdən başlayaraq insanın fərd olaraq mövcudluğu, yaşamının əsas məqsəd və substansiyasının hansı nəsnələri əhatə etməsi, onun inkişaf tarixinin, hətta gələcəyi də daxil olmaqla hansı real gerçəklikləri özündə ehtiva etməsi, onun mövcudluğunu əks etdirən suallar kateqoriyasına aid antinomialar pilləsinə aiddir. Bu araşdırmalarda yaranışın ilkin dövrlərindən başlayaraq elm və fəlsəfi cərəyanların müxtəlif kateqoriyaları əsasında analizinə cəhd edilmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, şərti xarakter daşıyan bu təsnifləşdirmələr müxtəlif elm sahələrinin də predmetinə aiddir. “Şərtlilik” anlamı burada zəruri bir nüansdır. Çünki bütün gerçək elmi araşdırmaların məntiqi nəticəsi Tanrının mövcudluğu, o cümlədən kainatın və insan varlığının gerçək missiyasını ortaya qoyur. Bu kateqoriyalar ümumiləşdirilmiş formada 2 əsas reform səviyyəsində əks olunmuşdur.

Məqalə fiqh elminin təməl bilgilərini mənə öyrədən böyük ustadım Hüseynxan müəllim İsayevə ithaf olunur.

Açar sözlər: Qurani-Kərim, sufizm, teoloji-sxolastik kontekst, elmi-fəlsəfi kontekst, təhtəşüür

Orkhan Mehmanoglu
Baku Business University
Master student

<https://orcid.org/0009-0008-2637-0313>
o.eliyev1124@gmail.com

Sufism-the stage of the "inner self"

Abstract

The interpretation of the Sufism trend in the scientific-philosophical and theological-scholastic background was carried out in the article. The creation and formation of God's love was analyzed from the perspective of labor-love tandem, and comparative analyzes were made on the basic missions of the existence of humanity. The research conducted against the background of the exception of scholastic thoughts and opinions of Islamic scholars was analyzed mostly from the perspective of the reality of technical and humanitarian sciences. From the beginning of human history, the existence of a person as an individual, what objects the main purpose and substance of his life includes, what real realities his development history, including his future, includes, belong to the level of antinomies belonging to the category of questions that reflect his existence. In these studies, an attempt was made to analyze science and philosophical currents on the basis of various categories, starting from the initial periods of creation. It is important to note that these classifications, which are conventional in nature, also apply to the subject of various fields of science. The meaning of "conditionality" is a necessary nuance here. Because the logical conclusion

of all real scientific research reveals the existence of God, including the real mission of the universe and human existence. These categories are summarized in 2 main reform levels.

The article is dedicated to my great master Huseynkhan İsayev, who taught me the basic knowledge of jurisprudence.

Keywords: *Koran, Sufism, theological-scholastic context, scientific-philosophical context, subconscious*

Giriş

Bəşər tarixinin yarandığı dövrdən başlayaraq insanın fərd olaraq mövcudluğu, yaşamanın əsas məqsəd və substansiyasının hansı nəsnələri əhatə etməsi, onun inkişaf tarixinin, hətta gələcəyi də daxil olmaqla hansı real gerçəklikləri özündə ehtiva etməsi, onun mövcudluğunu əks etdirən suallar kateqoriyasına aid antinomialar pilləsinə aiddir. Bu araşdırmalarda yaranışın ilkin dövrlərindən başlayaraq elm və fəlsəfi cərəyanların müxtəlif kateqoriyaları əsasında analizinə cəhd edilmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, şərti xarakter daşıyan bu təsnifləşdirmələr müxtəlif elm sahələrinin də predmetinə aiddir. “Şərtilik” anlamı burada zəruri bir nüansdır. Çünki bütün gerçək elmi araşdırmaların məntiqi nəticəsi Tanrının mövcudluğu, o cümlədən kainatın və insan varlığının gerçək missiyasını ortaya qoyur. Bu kateqoriyalar ümumiləşdirilmiş formada 2 əsas reform səviyyəsində əks olunmuşdur.

1. Ekstravert prinsiplər üzrə. Mövcud suallar, kainat, kosmos, həmçinin metafizik anlamların, bütövlükdə təbiətin və dünyanın struktur, polisentrik şərh səviyyəsində təhlili bu prinsiplərə aiddir. Bütün cavabsız suallar məhz bu prinsiplər üzrə araşdırılır və təhlil edilir. Milet məktəbi, atomçular (Demokrit nəzəriyyəsi) və s. fəlsəfi cərəyanlar, həmçinin kosmologiya, astrologiya, fizika və digər elm sahələri səviyyəsində analiz edilir.

2. İntrovert prinsiplər üzrə. Qaranlıq qalan nəsnələr rəşional, koqnitiv prinsiplər, ruh anlamının şərh, şüuraltı modellərin tədqiqi və təsnifləşdirilməsi və s. amillər əsasında təhlil edilir. Pifaqor məktəbi, sofistlər, animizm, müxtəlif teoloji istiqamətlər və məzhəblər, sufizm, elm sahələri olaraq psixologiya, sosiologiya və s. buraya aiddir.

Yuxarıda sadalanan hər iki modelin sufizm kontekstində təhlili və modelləşdirilməsi Şərq fəlsəfəsinin əsas meyarlarından biridir. Çünki inkişaf və tərəqqinin bilavasitə mənəvi prinsiplər üzərində qurulması heç də bütün fəlsəfi cərəyanların tədqiq etdiyi real gerçəklik deyil. Bu baxımdan qədim yunan filosofu və materialisti Epikur çox haqlıdır: “İnsanın xəstəliyini müalicə etməyən təbabət lazımsız olduğu kimi, insan qəlbinə hakim olub, onu təzələməyən, əxlaqi tərbiyəyə təsir etməyən fəlsəfə də lazımsızdır.” (Mirzəcənzadə, 2010: 74).

Qeyd etmək vacibdir ki, daxili təmizlənmə, mənəvi zənginlik, daxili nurlanma anlayışları müxtəlif elmi-fəlsəfi istiqamətlərin də tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Bu anlamlar dən fəlsəfəsində satori, buddizm və böyük hind filosofu Oşonun tədqiqatlarında nirvana, islam dinində xuşu və digər ifadələrlə qəlibləşmişdir. Toplam olaraq sadalanan və sadalanmayan bu kateqoriyaya aid multikultural dəyərlər bir nöqtədə cəmləşib: Mənəvi yüksəliş. Sadaladığımız dəyərləri eramızdan əvvəl I minilliyə təsadüf edən daosizm elementlərində də görmək mümkündür:

Daonu həyatına daxil et,
Xalis olacaqsan.
Daonu ailənə daxil et,
Ailən çiçəklənəcək.
Daonu ölkənə daxil et,
Ölkən digər ölkələrə nümunə olacaq.
Kainata daxil et,
Kainat nəğmə oxuyacaq.
Bunun doğruluğunu hardan bilirəm?
İçimə boylanmaqla (Tszı, 2017: 49).

Çağdaş dövrün tədqiqatlarında “içinə boylanmaq” anlayışının sinonimləri olaraq ikinci “mən”, daxili “mən”, təhtəşüür, nəfs, şüuraltı nəsnələr və s. terminlərdən istifadə olunur. Bu sferada aparılan təhlillərə müxtəlif prizmalardan yanaşmaqla çözümlərinin təhlilinə cəhd edilmişdir.

İnsan fəaliyyətinin 90 faizindən çoxunun təhtəlsüz, yəni batini prinsiplər üzərində qurulması mənbələrdə isbat olunmuşdur. Müxtəliflik isə hər bir fərdin özünəməxsus iç dünyasının olması ilə şərtlənir. Mürəkkəbliyə baxmayaraq bu istiqamətdə aparılan ümumiləşdirilmələrə cəhdlər göstərilmiş, müxtəlif sferalarda tədqiq olunmuşdur. Məşhur həkim- homeopat kimi tanınan və demək olar ki, bütün əsərləri bestseller səviyyəsində oxunan alim Valeri Sinelnikov əksər xəstəlik və patoloji vəziyyətlərinin yaranma səbəbini məhz insanın daxili aləmi ilə ətraf aləm arasında olan harmonik prinsiplərin pozulmasında görür. Dünya şöhrətli amerikan yazıçısı Jozef Mörfi isə əsərlərində şüuraltı anlamları insanın sahib olduğu möcüzəvi gücün formulu qismində xarakterizə etmişdir. Məşhur hind filosofu Oşo isə mühazirələrində bu modelə ortodoksal mövqedən yanaşmış, daha konkret sistem formalaşdırmışdır. Mühazirələrinin birində Oşo demişdir: “Xoşbəxtlik gələn zaman xoşbəxtlikdən ləzzət alın, sevinin, rəqs edin; bədbəxtlik üz verəndə isə onunla olun, onunla ağlayın. Ləzzət alın deyəndə mən bunu nəzərdə tuturam. Bədbəxtlik bir zərurətdir. Əgər siz bədbəxtliyi də xoşbəxtliyi alqışlayıb qarşıladığınız kimi rahat bir surətdə qarşılaya bilsəniz, siz hər ikisinin hüdudlarından çıxma bilərsiniz. Transsendensiya, üstünlük təşkil etmək bunlarda qərarlanır. Onda sizdən ötrü bədbəxtlik və xoşbəxtlik bir-birindən o qədər də fərqli olmayacaq, siz olduğunuz kimi qalacaqsınız. Kədər gələndə onun dadını, sevinc də gələndə onun dadını layiqincə hiss edəcəksiniz. Axı, acı şeylər də yaxşı ola bilər” (Osho, 2021: 291).

Sadalanın ədəbiyyat və elmi istinad nöqtələrini kifayət qədər artırmaq mümkündür. İç və dış dünyasının çətinlik-xoşbəxtlik dualizmində tədqiqi özünüdərk, o cümlədən kainatın mövcudluğunun, mahiyyətinin dərk prosesinin zəruri mərhələlərindən biridir. Qurani-Kərimin Əl-Bələd surəsinin 4-cü ayəsində Uca Tanrı buyurur: “Biz insanı məşəqqətdə yaratdıq! (İnsan doğulduğu gündən qəbr evinə gedənə qədər əzab-əziyyət içində çalışıb çabalayar, həyat boyu müxtəlif çətinliklərlə üzləşər. Bu, ilahi bir hikmətdir, həyatın qanunudur!)” (Bünyadov, Məmmədəliyev, 1992: 593). Bu yöndən sufizm, digər elmi-fəlsəfi cərəyanlardan fərqli olaraq daha cəsarətli addımlar atmış, mənəviyyat adlanan eskalasiyanı yaşam modelinə çevirmiş, hətta Tanrıya qovuşma mərtəbəsinə qədər (“Ənəl-həqq” anlayışı) olan əziyyətli yolu, pik nöqtəni istinad olaraq seçmişdir. Bu zirvəyə qalxmağın isə yalnız bir yolu, bir düsturu mövcuddur: Zəhmət-sevgi tandemi. Tandem anlayışı burada bir-birini tamamlayan fəaliyyət konsepsiyasıdır. Real gerçəklikdə zəhmət-sevgi tandemi bütün elm sahələrinin, fəlsəfi cərəyanların, dərk etməkdə çətinlik çəkdiyimiz mücərrəd məfhumların müqəddiməsidir. Məşhur livan yazıçısı Xəlil Cübran “Peyğəmbər” əsərində söyləmişdir: “Bəs sevgilə çalışmaq, əziyyət çəkmək nə deməkdir? Bu, etdiyiniz hər şeyi öz ruhunuzun nəfəsiylə doldurmaq deməkdir” (Osho, 2016: 121).

Tədqiqat

Mahiyyət etibarilə elm, fəlsəfə, tarix və teoloji prinsiplərin, bütövlükdə insan həyatının zəhmət-sevgi tandemi üzərində qurulması diskursiv olaraq mənəvi tərəqqi və intibaha gətirib çıxarır. Mənəvi intibah isə Tanrının müəyyən mənada dərk edilməsi, bəşəriyyətin, bütövlükdə kainatın özünüdərk və yaşam yoludur. Sufizmin zəhmət-sevgi tandemi üzərindən dərk üçün aşağıda sadalanan 2 əsas konteksti nəzərdən keçirmək vacibdir:

1.Elmi-fəlsəfi kontekst. Rasional həqiqətin kompulsiv və mükəmməl dərk məhz elmdən keçir. Əksər inanc və rəylərin təsdiq və ya inkarı bilavasitə elmi metodlarla ölçülür. Gerçək elmi araşdırmalar məhz zəhmətlə sevginin vəhdəti üzərində qurulub. Bu isə yekunda “ağıllı dizayn” formatının təmərküzləşməsinə gətirib çıxarır. Dünya şöhrətli biokimyəçi, professor Maykl Bihinin az qala gündəlik həyatımızın tərkib hissəsinə çevrilmiş qanın laxtalanması ilə bağlı apardığı araşdırmaların nəticəsi bunu deməyə əsas verir. Müsahibəsində o demişdir: “Əgər laxtalanma yalnız bir yerdə, məsələn, beyində və ya ağciyərdə meydana gəlsə, öləcəksiniz. Əgər laxtalanma 20 dəqiqə gec baş versə, vücudunuzdakı bütün qanı itirəcəksiniz və bu halda da öləcəksiniz. Əgər laxtalanma, sadəcə, kəsilən bölgəni tıxamaqla kifayətlənməsə, bütün qan dövrəniniz qatılacaq və təbii ki, yenə də öləcəksiniz. Laxtalanma lazımı böyüklükdə olmasa, yenə də ölümlə nəticələnəcək. Qan laxtalanması dövrəninin mükəmməl şəkildə fəaliyyəti üçün bir sıra zülal komponentləri qəfildən ortaya çıxmalıdır. Bu da tədriciliyin labüd olduğunu iddia edən darvinist yanaşmanı qüvvədən salır. Ağıllı dizayn arqumentini isə gücləndirir” (Strobel, 2019: 333).

Elmi istinadlarda kifayət qədər bu cür sübutlar mövcuddur. Bütün isbatlar isə özlüyündə kainatın bütün elementlərinin qüsursuz yaradılması anlamına gəlir və “ağıllı dizayn” formulasını təsdiqləyir. Qüsursuzluq isə yalnız Tanrıya aiddir və Ali Qüvvənin dərkinin müqəddiməsidir. Bəzi dünya şöhrətli alimlərin araşdırmalarında paradoksal xarakterli mövqelər də sərgilənir. Nümunə olaraq bəşər tarixinin ən böyük fiziklərindən biri olan Stiven Hokinqi misal göstərmək olar. Alim bestseller kateqoriyasında mütaliə olunan “Zamanın qısa tarixi” əsərində yazır: “Elmi nəzəriyyələrin hadisələrin təsviri ilə bağlı qazandığı uğurlar, alimlərin böyük çoxluğunda belə bir inam yaratdı ki, Tanrı Kainata bəlli bir qanunlar sisteminə uyğun inkişaf etmək imkanı verir və bundan sonra, onun bu yolla inkişafına qarışmır, həmçinin özü də, bu qanunları pozmur. Ancaq qanunlar Kainatın ilk yarandığı anda onun görünüşünün necə olması ilə bağlı bizə heç nə demir - hər halda zamanın başlanması üçün saati işə salmaq və bunun üçün başlanğıc məqamı seçmək Tanrının işi də ola bilərdi. Əgər, Kainatın başlanğıcı olduğunu hesab ediriksə, onun Yaradıcısının olduğunu düşünməyimiz də mümkündür” (Hokinq, 2020: 195).

Sitatda, həqiqətən, elmi reallığa söykənən anlamlar mövcuddur. Lakin o, sonrakı müsahibələrində isə Tanrının mövcudluğu ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər söyləmişdir. Bu da öz növbəsində ölümündən sonra alim barəsində fərqli mülahizələrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Sosial şəbəkənin hoqqabaz klaviatura qəhrəmanları, dirnaqarası supermenləri, bəzi din nümayəndələri onu kafir adlandırmış, hətta vulqar ifadələr belə işlətməkdən çəkinməmişdir. Onlara olan mərhələli cavabımız bir çox məsələləri əhatə edir. Birincisi odur ki, Stiven Hokinq fizika, kosmologiya, tətbiqi riyaziyyat elminə yaradıcı töhfələr vermiş və bir çox kəşfləri olan gerçək bir alimdir. Əsmayi-Hüsnada (Allahın gözəl adları siyahısı) isə “alim” kəlməsi Tanrının 7-ci adıdır. Bu baxımdan gerçək bir alimi təhqir etmək Tanrıya asi olmaq deməkdir. İkincisi isə alimin sahib olduğu nəhəng iradə və həyatının sonuna qədər özünə qarşı perfeksionist mövqeyidir. Təxminən 20 yaşında iflic olmaqla sklerozun ağır formalarından birinə tutulan alim, 43 yaşında hətta danışmaq qabiliyyətini itirir. Amma bu xəstəlik ona aktiv həyat tərzini sürməyə, kəşflər, ixtiralar etməyə maneçilik törədə bilmir və 2007-ci ildə çəkisizlik şəraitində hətta uçuş elementlərini belə yerinə yetirir. Məgər sadaladığımız nəsnələr bəşəriyyət üçün real motivasiya nümunəsi deyilmi? Zənnimizcə, alimin araşdırmalarında nəzərə çarpan “Tanrı” məfhumu ətrafında olan ziddiyyətlər ilk növbədə onun fiziki durumu ilə bağlıdır. Bütün hallarda bu cür alimin normal sağlam bir həyat tərzində hansı möcüzələrə (ixtira və kəşflərə yox, məhz möcüzələrə) imza ata biləcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Digər bir məsələ isə alimin Tanrını sanki zaman və məkan formatında düstur və riyazi tənliklərdə, nəzəriyyələrdə axtarması olmuşdur. Tanrı isə zaman və məkan çərçivəsində deyildir. Qüsursuzluq və “ağıllı dizayn” formatı məhz buradan başlayır. Çünki zaman və məkan anlayışlarının özünü belə O yaratmışdır. Zira qüsursuz yaradılış anlamı Tanrı sevgisinin özü deyilmi? Tanrı sevgisinin sərhədsiz, sonsuz olması kainatın, bəşəriyyətin yaradılışı timsalında əksini tapmamışmı? Fəlsəfi yozum olaraq 4 yaşında ikən atasını itirən məşhur alman filosofu Fridrix Nitsşenin illər sonra onun başdaşına yazdırdığı epiqram kimi: “Die Liebe höret nimmer auf” (Sevgi heç vaxt tükənmir) (Botton, 2019: 280).

Tanrı sevgisinin nə olduğunu dərk etmək üçün ilk növbədə onu kainatın yaradılışında, təbiətdə, onun flora və faunasında, insanların öz arasında axtarmaq lazımdır. Sadaladığımız bütün nəsnələr Tanrı sevgisinin işığına gətirib çıxarır. Məşhur alman filosofu Erich Fromm demişdir: “Əgər mən, həqiqətən də, bir insanı sevirəmsə, bu o deməkdir ki, mən bütün insanları, bütün dünyanı-mən həyatı sevirəm. Bir insana “Səni sevirəm” deməyi bacarırsam, bununla mən “Səninlə mən hər kəsi sevirəm; səni sevməklə mən bütün dünyanı sevirəm, səninlə mən özüm özümü də sevirəm” deməyi də bacarmalıyam” (Fromm, 2013: 55).

2. Teoloji-sxolastik kontekst. Təsəvvüfün başlıca meyarlarından biri olub mənəvi intibaha yalnız Tanrını sevməklə yetmək olduğunu sərgiləyir. Bu zaman mövcud olan fiqhın, islamın qanunlar toplusu, yaşayış tərzinin ehkamçılıq stereotipləri Tanrı sevgisinin içərisində əriyib yoxa çıxır. İnsan fərd olaraq bütün sosial-psixoloji, o cümlədən mexaniki davranış modellərinin buxovlarından azad olmaqla gerçək sevginin zirvəsinə doğru irəliləyir. Əl-Bəqərə surəsinin 177-ci ayəsində deyilir: “Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünüzü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir” (Bünyadov, Məmmədəliyev, 1992: 26).

Sadalanan nəsnelər digər dinlərdə də əksini tapmışdır. Xristianlıqda mövcud olan “Düşməni sev” anlayışı həqiqi Allah bəndəsi üçün sahib ola biləcəyi mərtəbə üçün bir işarədir. Təkəbbür və kindən yoğrulmuş qəlbə Tanrı sevgisinə yer yoxdur. Çünki bu dünyada Tanrının mərhəmət və rəhmliliyi hamıya şamil olunur.

Bizim eranın ilkin dövrlərində yaşamış ravvin Akivanın düşüncələri də bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir: “Başqa insana xidmət göstərmək Tanrını təqlid etmək hesab olunurdu: bu, Tanrının xeyirxahlığını və mərhəmətini ifadə edirdi” (Armstrong, 2019: 136).

Mexaniki davranış düşüncəsindən azad olmaq zəhmət-sevgi tandeminin ilkin pillələrindən biri hesab olunur. Bu baxımdan məşhur hind filosofu Oşo demişdir: “Əgər öz fəaliyyətinizi deavtomatizasiya edə bilsəniz, onda bütün həyatınız meditasiya olacaq. O zaman ən sadə bir şey-duş qəbulu, qida qəbulu, dostla söhbət-meditasiyaya çevrilir. Meditasiya keyfiyyətdir; o, istənilən bir şeyə əlavə oluna bilər. Meditasiya nə isə xüsusi bir əməl deyil, hərçənd bir çoxları bu cür düşünür” (Oşo, 2018: 103).

Yuxarıda sadalanmış mexaniki davranış modeli və ya düşüncəsi meyarları heç də İslam dininin Allah bəndəsi üzərində olan vacibət əməllərin, hökmlərin icra edilməməsi anlamında yozula bilməz. Üsuliddin və Firuiddin hökmləri möminin həyat fəaliyyəti, yaşam tərzini üçün ən gözəl təsnifatlardan biridir. Tanrı sevgisinin gerçək şərtləri bu təsnifatın əsas faktorudur. Sufizmin cəsarətli mülahizələri üçün bu hökmlər sanki tramplin rolunu oynamış, zirvəyə addımlamaq üçün motivasiya xarakteri daşımışdır. Sufizm cərəyanının ilk qadın nümayəndəsi olan Rəbiyənin duası tarixi mənbələrdə aşağıdakı kimi göstərilmişdir: “Ya Rəbb! Əgər mən Sənə cəhənnəm qorxusuyla ibadət edirəmsə, o zaman məni cəhənnəm atəşində yandır; əgər mən sənə cənnətə düşmək ümidiylə ibadət edirəmsə, məni cənnətdən uzaqlaşdır; yox əgər sənə sənənin xətrinə ibadət edirəmsə, öz əbədi gözəlliyini məndən əsirgəmə!” (Armstrong, 2019: 346).

İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimdə Tanrının buyurduqlarının bir neçəsini sufizm prizmasından kiçik bir ümumiləşdirmə fonunda nəzərdən keçirək:

- Yeyilməsi haram olan nəsnelərin (donuz ətini, ölmüş heyvan və s.) naəlac hallarda zəruri ehtiyaclarını ödəyəncə qədər qidalanmağın günah olmaması (Əl-Bəqərə surəsi, 173-cü ayə);
- Allah yolunda şəhid olanların sahib olduğu heyrətamiz mərtəbələr (Ali-İmran surəsi, 169-cu ayə);
- Təhlükəsizlik tədbirlərinin zəruriliyi məqsədlə vacib olan 4 rükət namazın 2 rükət olaraq qılınmasının günah olmaması (Ən-Nisa surəsi, 101-ci ayə);
- Pis bir işin həmin işin misli qədər cəza, yaxşı bir işin isə 10 misli qədər savabın verilməsi (Əl-Ənam surəsi, 160-cı ayə);
- Tanrının dost və yardımçı olaraq həqiqi bəndəyə kifayət etməsi (Ən-Nisa surəsi, 45-ci ayə).

Qeyd etmək vacibdir ki, yuxarıdakı müddəalar Qurani-Kərimin digər surələrində də dəfələrlə və müfəssəl təkrarlanır. Bu müqəddəs Kitabdən olan kiçik ümumiləşdirmələrə nəzərən gerçək sufi üçün, bütövlükdə mömin bəndə üçün maraqlı suallar yaranır. Görəsən, yaradılışın özülündə Tanrının bəndəsinə olan sevgidən böyük nəşə mövcuddurmu? Sufinin əvəzindən qəti cavab verə bilərik: Xeyr! Tanrının insanın yaradılışı ilə bağlı digər yaratdıqlarına verdiyi göstəriş Əl-Hicr surəsinin 29-cu ayəsində aşağıdakı kimi göstərilmişdir: “Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona (ibadət yox, təzim məqsədilə) səcdə edin!” (Bünyadov, Məmmədəliyev, 1992: 262).

Hər birimizin fərd olaraq Tanrı ruhunun kiçik bir zərrəciyi olması ayənin məntiqi müddəalarından biridir. Zənnimizcə, Qiyamət gününün labüdlük şərtlərindən biri də məhz budur. Çünki bütün zərrəciklər yekunda məhz Ona, ruhandan bizə üfürülən nəfəsə doğru qayıtmalıdır.

Nəticə

Sufizm fonunda apardığımız kiçik araşdırmamızın ümumi təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. Bəşər tarixində mövcud olan elmi-fəlsəfi, teoloji-sxolastik istiqamətlərin içərisində Tanrı sevgisinə qovuşaraq ərimək və İslam ideyaları əsasında formalaşmaq gerçək bir yaşam tərzidir. Tanrı sevgisinin kişi və qadın münasibətləri, ümumilikdə ailə formulasına transformasiyası isə irfani bir qüvvədir. Nümunə olaraq, Həzrəti Fatimənin (ə.s) bir ev xanımı fonunda müqəddəs ailə dəyərlərinə olan münasibətini göstərmək mümkündür. Belə ki, Həzrəti Əliyə (ə.s.) olan müraciəti,

adətən, “Əlican” şəklində olmuş, ona olan gerçək sevgisini isə heç zaman gizlətməmişdir. Evində yemək olmadığı, hətta övladlarının ac qaldığı hallarda belə həyat yoldaşına narazılıq bildirməmiş, narahat olmasın deyərək, gizlətməyə çalışmışdır. Ölümünə səbəb olan aldığı xəsarətləri gərginlik mühitinin yaranmaması üçün son nəfəsinədək ərindən gizlətməmişdir (Həzrəti Əli yalnız qüsl verərkən onun bədənində olan xəsarətləri görmüş və bu zaman dəhşətli sarsıntı keçirərək, hönkürtü ilə ağlamışdır). Can verərkən nəyə görə ağladığını soruşan Həzrəti Əliyə (ə.s.) yönəlmiş cavabı və nəticədə yaranan gerçək sevgi dialoqu isə tamamilə perenial bir xüsusiyyətə malikdir: “Əli (ə.s): “Niyə ağlayırsan?” - deyərək, soruşanda, Hz. Fatimə (ə.s) buyurdu: Sənin gələcəkdə başına gələcək müsibətlərə ağlayıram. Hz. Əli (ə.s) dedi: Ağlama, Allaha and olsun ki, bunların mənə üçün bir əhəmiyyəti yoxdur” (4).

2.Yaradılışın mövcudluğu, həmçinin özünüdərk prosesinin ən koqnitiv optimal yolu elmdir. Həqiqi elmin bütün konsepsiyaları Tanrının mövcudluğuna olan dəlillərə gətirib çıxarır. Bu baxımdan gerçək alim məfhumunun ləkələnməsinə gətirib çıxaran istənilən bəyanat və düşüncələr, mülahizələr primitiv insan düşüncəsinin cılız məhsuludur. Primitiv insan isə kolossal tənəzzül prosesinin bünövrəsidir. Dünya şöhrətli psixoloq və psixoanalizin banisi sayılan Ziqmund Freyd demişdir: “Primitiv adam isə coşqun və sərbəstdir, o, bütün düşüncələrini o andaca fəaliyyətə çevirir, necə deyərlər, onun üçün fəaliyyət düşüncəni əvəzləyir” (Freyd, 2016: 208).

3.Tanrı sevgisinin dərk, mexaniki ehkamçılıq modellərinin, yaşam tərzinin istisnası ilə mümkündür. Mənəvi ideyalar əsasında gerçək kimliyimizin təməkləşməsi təhtəşüura, daxili “mən” dünyasına yönəlmiş inkişaf və təhlillərlə həyat keçirilə bilər. Bəşər tarixinin ən böyük hərbi traktatlarından biri olan U-Tszinin “Hərb sənəti” əsərində deyilir: “Ordudakı forma suya bənzəyir: Suda olan forma-yüksəklikdən qaçmaq və alçaqlığa can atmaqdır; orduda olan forma dolu ilə üz-üzə gəlməkdən qaçmaq və boşluğa zərbə endirməkdir. Su ərazidən asılı olaraq öz axarını müəyyən edir; ordu düşməndən asılı olaraq qələbəsini müəyyən edir. Ona görə ordudakı qüdrət dəyişəndir, suda dəyişməz forma yoxdur. Kim ki, dəyişikliklərə və çevrilmələrə malik olur, o, qələbə qazanır və bu da ilahilik adlanır” (Tszin, 2009: 159).

4.İslam dininin təməl hökm və qaydaları sufilik ideyasının tramplin formulasıdır. Gerçək sufuzmin bütün ideyaları müqəddəs kitab olan Qurani-Kərimdən qaynaqlanır. Ən böyük sevgi isə məhz Tanrının öz bəndəsinə olan sevgisidir. Tanrı ruhundan üfürülərək aldığımız həqiqi yaşam tərzini dərk etmək üçün sadəcə olaraq müqəddəs Kitabı təkrarən və anlaşıqlı olaraq mütaliə etmək lazımdır. Yunus surəsinin 44-cü ayəsində deyilir: “Həqiqətən, Allah insanlara zərrəcə zülm etməz, lakin insanlar özləri özlərinə zülm edərlər!” (Bünyadov, Məmmədəliyev, 1992: 213).

Özümüə olan zülmü dayandırmaq üçün həyat tərzimiz zəhmət-sevgi tandemi üzərində qurulmalıdır. Bu tandem həqiqi özünüdərk ilk pilləsidir. Daxili “mən”in stadiyası isə avtomatik olaraq Tanrıya yönəlmiş sevgiyə gətirib çıxarır. Dünya şöhrətli ilahiyyat tarixçisi Karen Armstrong Tanrı sevgisini “Tanrının tarixi” əsərində məhz sufizm prizmasından boydanboya aşağıdakı kimi reallaşdırmışdır: “Əl Həllac çarmıxa çəkiləcəyi yerə gətirilərkən çarmıxa və mıxlara baxdı və üzünü insanlara tərəf tutaraq bu sözlərlə bitən bir dua oxudu: “Sənin dininə çatmaq və Sənin sevgini qazanmaq üçün bu gün buraya toplaşaraq mənə öldürmək istəyən bu qullarını bağışla, Ya Rəbb, onlara rəhm elə; çünki doğrudan da əgər sən mənə göstərdiyini onlara da göstərsəydin, o zaman onlar bu gün etdiklərini etməyəcəkdilər; və əgər Sən onlardan gizlətdiyini mənədən də gizli saxlasaydın, o zaman mən də bu müsibəti yaşamazdım. Etdiyindən, edəcəyindən asılı olmayaraq Səni çox sevirəm” (Armstrong, 2019: 25).

Ədəbiyyat

1. Armstrong, K. (2019). *Tanrının tarixi*. Qanun.
2. Botton, de A. (2019). *Fəlsəfənin təsəllisi*. Qanun.
3. Bünyadov, Z., Məmmədəliyev, V. (1992). *Qurani-Kərim*. Olimp.
4. Heydər, P. Hz. Fatimə'nin (ə.s) son anlarında Hz. Əli'yə (ə.s) vəsiyyətləri. <https://ehlibeyt.az/əhli-beyt/əhli-beyt-irsi/hz-fatimənin-ə-s-son-anlarında-hz-əliyə-ə-s-vəsiyyətləri/>
5. Hokinq, S. (2020). *Zamanın qısa tarixi. Böyük partlayışdan qara dəliklərə qədər*. Qanun.
6. Freyd, Z. (2016). *Totem və tabu*. Qanun.

7. Fromm, E. (2013). *Sevmək sənəti*. Qanun.
8. Lao, T. (2017). *Dao de çinq. Çjuan Tzi. "İç bölümlər"*. Teas- Press.
9. Mirzəcanzadə, A. (2010). *İxtisasa giriş. Neft və qaz profilli ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Qanun.
10. Osho. (2021). *Sufilər: yol adamları. Sufilər və sufi tarixi haqqında*. Qanun.
11. Osho. (2016). *Bizə sevgidən danışın*. Qanun.
12. Oşo. (2018). *Meditasiya: birinci və sonuncu azadlıq*. Qanun.
13. Strobel, L. (2019). *Bəs yaradan ölmüşdü? Qədim Qala*.
14. U-Tszin. (2009). *Hərb sənəti. (Qədim Çinin yeddi hərbi qanunu)*. Zəkioglu.

Daxil oldu: 25.11.2024

Baxışa göndərildi: 11.12.2024

Təsdiq edildi: 20.12.2024

Çap olundu: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/69-76>

Elnur Şikhaliyev
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Öğrencisi
<https://orcid.org/0009-0003-7736-0717>
shikhaliyev.elnur96@gmail.com

Sosyolojik boyuttan Lezgi toplumunun incelenmesi: Azərbaycan örneği

Özet

Bu çalışma Azerbaycan'daki Lezgi toplumunun sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal dinamikleri üzerinedir. Başta literatür taraması ve bölgesel veri analizi yoluyla lezgi halkının tarihsel kökenleri, geleneksel yapıları ve kültürel pratikleri ele alınmıştır. Küreselleşme ve şehirleşme gibi modern gelişmelerin yarattığı zorluklar analiz edilmiştir. Araştırma, eğitim, gençlik ve diaspora faaliyetlerinin kültürel kimliği korumadaki rolüne odaklanmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan ve Dağıstan arasındaki sınır ticareti ve iklim değişikliğinin ekonomik yapıyı nasıl etkilediği ve kırsal alanlardan göçe yol açtığı incelenmiştir.

Elde ettiğimiz veriler doğrultusunda dijitalleşmenin kültürel kimliğin korunması için yeni fırsatlar sunduğunu, ancak kırsal ekonomilerdeki gerileme ve sınırlı siyasal katılımın topluluk için önemli zorluklar oluşturduğunu göstermektedir. Çalışmamızın temelini, anadil eğitimi politikalarının teşvik edilmesi ve devletler arası iş birliğinin topluluğun sosyal ve ekonomik dayanıklılığını artırmak için kritik önemde olduğunu vurgusu oluşturacaktır.

Anahtar kelimeler: *Azerbeycan, lezgi toplumu, kültürel kimlik, diaspora ve sosyal yapı*

Elnur Şıxəliyev
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-7736-0717>
shikhaliyev.elnur96@gmail.com

Ləzgi cəmiyyətinin sosioloji aspektdən tədqiqi: Azərbaycan nümunəsi

Xülasə

Bu araşdırma Azərbaycandakı ləzgi icmasının sosial-mədəni, iqtisadi və siyasi dinamikası haqqındadır. Ləzgi xalqının tarixi mənşəyi, ənənəvi strukturları və mədəni təcrübələri, ilk növbədə, ədəbiyyat təhlili və regional məlumatların təhlili vasitəsilə müzakirə edilmişdir. Qloballaşma və urbanizasiya kimi müasir inkişafın yaratdığı çağırışlar təhlil edilir. Tədqiqat mədəni identikliyin qorunub saxlanması təhsilin, gənclərin və diaspor fəaliyyətinin roluna yönəlib. Bundan əlavə, Azərbaycan və Dağıstan arasında sərhəd ticarəti və iqlim dəyişikliyinə iqtisadi struktura necə təsir etdiyi və kənd yerlərindən miqrasiyaya səbəb olduğu araşdırılıb.

Məlumatlarımız göstərir ki, rəqəmsallaşma mədəni identikliyin qorunması üçün yeni imkanlar təqdim edir, lakin kənd iqtisadiyyatlarında tənəzzül və məhdud siyasi iştirak cəmiyyət üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Tədqiqatımızın əsasını ana dilində təhsil siyasətinin təşviqi və dövlətlərarası əməkdaşlığın cəmiyyətin sosial və iqtisadi dayanıqlılığını artırmaq üçün kritik əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq təşkil edəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, ləzgi cəmiyyəti, mədəni kimlik, diaspora və sosial quruluş*

Elnur Shikhaliyev
Kütahya Dumlupınar University
Master Student
<https://orcid.org/0009-0003-7736-0717>
shikhaliyev.elnur96@gmail.com

Examining the Lezgi Society from the Sociological Dimension: the Example of Azerbaijan

Abstract

This study utilizes qualitative research methods, including literature review and regional data analysis, to examine the socio-cultural, economic, and political dynamics of the Lezgian community in Azerbaijan. The historical roots of the Lezgi people, their traditional structures, and cultural practices are analyzed alongside the challenges posed by modern developments such as globalization and urbanization. The research highlights the role of education, youth, and diaspora efforts in sustaining cultural identity. Furthermore, the article examines cross-border economic activities between Azerbaijan and Dagestan and explores how climate change affects the economic structure, leading to migration from rural areas.

Findings suggest that while digitalization offers new opportunities for preserving cultural identity, the decline in rural economies and limited political participation remain significant challenges. The study emphasizes the need for education policies that promote mother-tongue learning and state-level cooperation to enhance the socio-economic resilience of the Lezgian community.

Keywords: *Azerbaijan, Lezgian community, cultural identity, diaspora and social structure*

Giriş

Bu makale, literatür taraması ve bölgesel veri kullanarak, Azerbaycan'daki Lezgi toplumunun kültürel yapısını ve kimlik mücadelesini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, ekonomik faaliyetler, siyasi katılım, diaspora faaliyetleri ve modernleşme süreçlerini kapsamlı bir perspektiften değerlendirmektedir.

Lezgiler, Kuzeydoğu Kafkasya'da köklü bir geçmişe sahip olan ve tarih boyunca varlığını koruyan önemli bir etnik gruptur. Bu topluluk, kendi geleneklerini sürdürme çabasıyla yıllarca mücadele etmiş ve aynı zamanda farklı siyasal ve kültürel değişimlere ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması, Lezgiler için kimliklerini yeniden tanımlama ve kültürel haklarını savunma konusunda yeni fırsatlar sunarken, beraberinde ekonomik ve sosyal zorlukları da getirmiştir.

Araştırma

1. Tarihsel Arka Plan ve Kültürel Yapı. Lezgi topluluğu, Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde izole bir yaşam sürerek kültürel mirasını korumayı başarmış bir halktır. Dilsel açıdan Kafkas dillerinin Lezgik grubuna dahil olan bu topluluk, ağırlıklı olarak Azerbaycan'ın kuzeyindeki Quba, Qusar ve Şeki gibi bölgelerde yaşamaktadır. İslamiyet'in benimsenmesi, toplumsal yapılarında önemli değişimlere yol açmış olsa da geleneksel ritüeller ve inançlar uzun süre boyunca varlığını sürdürmüştür.

Lezgi topluluğunun yaşadığı bölgelerin coğrafi şartları, onlara kendi geleneksel değerlerini ve dilini koruma konusunda önemli avantajlar sunmuştur. Bununla birlikte, çeşitli tarihsel ve sosyal etkileşimler topluluğun yapısında olumlu dönüşümlere de yol açmıştır. Günümüzde, devletlerin destekleriyle Lezgi dili ve kültürü, sadece korunmakla kalmayıp geliştirilmekte, okullarda öğretilmekte ve böylece gelecek nesillere aktarılmaktadır. Bu durum, çok kültürlü yapının zenginliklerini vurgulayan önemli bir çaba olarak öne çıkmaktadır.

Lezgi topluluğunun sosyo-kültürel yapısında dini ve geleneksel unsurlar büyük bir uyum içinde bir arada bulunmaktadır. İslamiyet'in benimsenmesiyle topluluk, manevi ve sosyal anlamda önemli

bir dönüşümə sahne olmuş, bu dinin getirdiği dəyərlər yerel gələnkələrle harmanlanaraq zəngin bir kəltürəl sentez oluşturmışdır. Devletlərin, az sayılı toplulukların kəndi kəltürələrini və dini uygulamalarını devəm ettirmələrinə yənelik dəstəği, Lezgi kəltürünün korunmasını və tanıtılmasını dəstəkləmişdir.

Kafkaslarda kadim bir tarihe sahip olan Lezgi kəltürünün önəmli bileşenlərindən biri də danslarıdır. Lezginka, bu halkın kimliğini simgeleyen bir dans biçimi olup, sadəcə bir eğlənce aracı değil, aynı zamanda toplumsal bağların gücləndirildiği, bireysel özgürlüklerin ifadə bulduğu bir kəltürəl unsurdur (Victor, 2020: 78-91). Lezginka, topluluğun birliğini pekiştiren bir sembol olarak kabul edilir. Dansın hərəketləri, ritimləri və sosyal bağlamı, Lezgilerin tarihsel geçmişi, kəltürəl dəyərləri və günlük yaşamlarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu nədenle, Lezginka yalnızca bir dans değil, aynı zamanda bir kimlik ifadəsidir. Hər bir adım və hərəket, Lezgilerin toplumsal dayanışmalarını və kəltürəl miraslarını nasıl koruduklarını göstərir.

Lezgilerin mutfak kəltürü də toplumsal dayanışmayı pekiştiren önəmli bir unsurdur. Yemek, sadəcə beslənmə amacını taşımakla kalmaz, aynı zamanda topluluk içində bir araya gəlme, kutlamalar yapma və gələnkələrle yaşatma aracı olarak da işləv görür. Chudu böreği, Lezgi mutfağının ən bilinen yemeklərindən biridir və həm günlük yaşamda, həm də bayramlarda sıklıkla hazırlanır. Yemeklərin hazırlanış biçimi, kullanılan malzemələr və pişirmə yöntemləri, Lezgi kəltürünün farklı yönlerini yansıtır. Lezgi mutfağı, sadəcə beslənmə gereksinimlərini karşılamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bağları gücləndiren bir araç olarak işləv görür. Özellikle aile içi kutlamalar və toplumsal etkinliklər sırasında yemeklər, insanların bir araya gələrək kəltürəl bağlarını kuvvətləndirmələri için önəmli bir fırsat sunar.

Lezgi kimliğinin korunmasında və geliştirilmesinde dil də önəmli bir yer tutmaktadır. Lezgiler, kəndi dillerini bir kəltürəl miras olarak görməkte və bu dili geleceğe taşımak için çeşitli çabalar sarf etməktədir. Lezgice, Kafkas dillerinin Lezgi grubuna ait olup, kelime dağarcığı ve dil yapısı itibarıyla özgün bir yapıya sahiptir. Bu dil, topluluğun tarihi ve kəltürəl birikimini taşıyan bir araca dönüşmüştür. Ancak, dilin korunması konusunda karşılaşılan zorluklar, bu topluluğun karşılaştığı ən büyük tehditlərdən biridir. Modernleşme, küreselleşme ve eğitimdeki değişiklikler, Lezgice'nin günlük yaşamda kullanılma oranını azaltmış, bu da dilin varlığını tehdit etməktədir. Bu sebeple, dilin korunmasına yənelik çeşitli girişimler ve projeler hayata geçirilmiştir. Dilin genç nesiller arasında öğretimi, kəltürəl kimliğin sürdürülebilirliğinde kritik bir rol oynamaktadır.

2. Göç Dinamikleri ve Sınır Bölgelerinde Yaşam. Lezgi topluluğunun kırsal bölgələrdən şehirlərə doğru yaptığı göç, daha çok ekonomik fırsat arayışları ve altyapının iyileştirilmesine yənelik ihtiyaçlardan kaynaklanmaktadır. Geleneksel olarak tarım ve hayvancılık gibi faaliyetlərlə geçimlerini sağlayan bu toplum, tarım teknolojilerinin gelişmesi ve modern yöntemlərin yaygınlaşmasıyla bu alanlarda yeni fırsatlar bulmaktadır. Devletin sunduğu çeşitli tarımsal destek programları, özellikle kırsal alanlarda yaşayan toplulukların ekonomik sürdürülebilirliğini artırmayı hedeflemektedir. Ayrıca, altyapı projelerinin hızlanması, bu bölgələrdəki yaşam standartlarının yüksəlməsinə katkıda bulunmaktadır.

Şehirlərdə iş olanaklarının artması, Lezgi topluluğu gibi az sayıda topluluğun genç bireyleri için yeni fırsatlar yaratmaktadır. Bu süreçte, yerel yönetimlərin sosyal uyumu artırmak amacıyla yürüttüğü çeşitli projeler, kəltürəl kimliklərin korunmasına dəstək olmaktadır. Özellikle dil ve kəltürəl mirasın yaşatılmasına yənelik eğitim programları, şehirleşme sürecinde toplulukların dəyərlərini koruyabilmesine imkan sağlamaktadır. Lezgi dilinin okullarda öğretilmesi ve kəltürəl etkinliklərin teşvik edilmesi, topluluğun kəltürəl bağlarını gücləndiren önəmli adımlardır.

Göçün bir diğər etkisi də kırsal bölgələrdəki nüfusun demografik yapısını değiştirmesidir. Quba və Qusar gibi bölgələrdə nüfus yoğunluğunun azalması, tarımsal üretimde verimliliği düşürebilirken, devletin bu alanlara yənelik kalkınma projeleri, tarım ve hayvancılık faaliyetlərini yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. Örneğin, su kaynaklarının yönetimine yənelik yapılan yatırımlar, tarımsal üretimi desteklemekte ve kırsal kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, kırsal kesimde kalan yaşlı nüfusun yaşam kalitesini artırmaya yənelik sosyal destek programları da önəmli bir rol oynamaktadır.

İklim dəyişikliyi, sınır bölgələrində yaşam şərtlərini etkileyen önemli bir faktor olsa da, bu alanda yürütülən çevresel projeler, toplulukların yaşam kalitesini artırmaya yönelik çözümlər sunmaktadır. Özellikle tarımsal verimliliyi artırmaq üçün uygulanan modern sulama teknikləri və hayvancılıq projeleri, Lezgi topluluğunun ekonomik dayanıqlılığını gücləndirməkdədir. Qusar bölgəsində yapılan bir çalışmada, iklim dəyişikliğinin etkilerini azaltmaq üçün geliştirilən tarımsal destek programlarının, ailələrin gelir səviyelerini önemli ölçüdə artırdığı görülmüşdür. Bu durum, topluluğun kırsal alanlarda ekonomik sürdürülebilirliğini sağlamaına katkı sağlamaktadır.

Diaspora topluluğunun katkıları da Lezgi topluluğu için önemli bir destek mekanizmasıdır. Yurtdışında yaşayan Lezgilerin, ekonomik və kültürel girişimlərlə ana vatanlarına yaptıkları yatırımlar, həm şəhirlərdəki həm də kırsal bölgələrdəki toplulukların yaşam kalitesini artırmaktadır. Örneğin, kültürel programların finansmanı və anadil eğitiminin teşvik edilmesi gibi girişimler, toplulukların kültürel bağlarını gücləndirməkdədir. Bunun yanı sıra, küçük ölçekli tarım projeleri və ekonomik kalkınma programları, diasporanın topluluğa sağladığı katkılar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Göç və sınır bölgələrində yaşam üzərində geliştirilən politikalardan sürdürülebilir olması büyük önem taşımaktadır. Yerel yönetimlərin kırsal kalkınma projelerinə öncelik verərək tarımsal reform və su yönetimi gibi konularda etkili adımlar atmaları, toplulukların yaşam standartlarını yüksəltməkdədir. Ayrıca, sınır ticaretinə yönelik düzenlemələrin iyileştirilmesi, ekonomik iş birliğini artırarak göç dinamiklərini dengeleyebilir və Lezgi topluluğunun refah düzeyini olumlu yönde etkileyebilir.

3. Eğitim, Dil və Kültürel Sürdürülebilirlik Çabaları. Eğitim və anadil kullanımı, toplumların kültürel kimliğini koruyarak geleceğe taşımasında kritik bir role sahiptir. Bu bağlamda, Azərbaycan'da yaşayan Lezgi toplumu da anadillerini koruma və sonrakı nesillərə aktarma konularında çeşitli fırsatlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Lezgi dili, gerek resmi müfredatta gerekse toplumsal yaşamda, kültürel çeşitliliğin bir unsuru olarak önemli bir yere sahiptir. Devletin sunduğu destekler və yerel toplulukların katkıları sayesinde, anadil eğitiminin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmaktadır.

Anadilin eğitim və günlük yaşamda kullanımı, sadece bireylerin kültürel kimliklerini gücləndirməklə kalmayıp, aynı zamanda toplulukların aidiyet duygusunu da pekiştirməkdədir. Azərbaycan'da farklı topluluklara yönelik dil eğitimi və materyal geliştirme çalışmaları, dil çeşitliliğinin korunmasına yönelik olumlu bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Özellikle kırsal bölgələrdə yaşayan toplulukların dillerinə dair pilot projeler və öğretim programları, bu konuda önemli başarılar elde edilmesini sağlamışdır. UNESCO'nun dil çeşitliliği raporuna göre, eğitimde anadil kullanımına yönelik girişimler, dillerin korunmasında ve sürdürülebilirliğin sağlanmasında etkili bir araçtır (UNESCO, 2020: 48-50).

Dijitalleşme, Lezgi toplumu için anadil eğitimi və kültürel mirasın korunmasında yeni olanaklar sunmaktadır. Çevrimiçi dil kursları, dijital hikâyə anlatımı ve mobil uygulamalar, genç nesillərin anadillerinə daha kolay erişmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, sosyal medya platformları üzerinden oluşturulan eğitici içerikler, kültürel bilincin yaygınlaşmasına ve Lezgi dilinin geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin, Türkiye'de geliştirilən bazı dil öğrenme uygulamalarının Lezgi dili için uyarlanması, gençlərin bu dili öğrenme süreçlərini desteklemiştir.

Diaspora topluluklarının da bu süreçte oynadığı rol oldukça önemlidir. Yurtdışında yaşayan Lezgiler, ekonomik və kültürel projelere destek verərək həm yerel topluluklara katkıda bulunmakta, həm də kültürel mirasın korunmasını sağlamaktadır. Diaspora destekli kültürel etkinliklər və eğitim projeleri, dil və kimlik bağlarını gücləndirici etkiler yaratmaktadır.

Bunun yanı sıra, devletin ekonomik kalkınma projeleri və altyapı geliştirme çalışmaları, kırsal bölgələrdəki toplulukların daha eşit fırsatlara erişmesine olanak tanımaktadır. İnternet altyapısının gücləndirilmesi və dijital teknolojilerin daha geniş bir kesim tarafından erişilebilir hale getirilmesi, dijitalleşmenin sunduğu fırsatların daha etkin kullanılmasını sağlamaktadır.

Anadil eğitimi və dijitalleşme süreçleri, Lezgi toplumu başta olmak üzere tüm az sayılı topluluklar için kültürel sürdürülebilirlik adına önemli fırsatlar barındırmaktadır. Eğitim programlarının zenginleştirilmesi, dijital araçların kültürel mirasın korunmasında etkin şekilde

kullanılması ve devlet ile sivil toplum kuruluşlarının iş birliği içinde çalışması, bu süreci daha verimli hale getirecektir.

4.Kültürel Kimliğin Yeni Ortamda Yaşatılması. Lezgiler, zengin bir kültürel mirasa sahip etnik bir topluluk olarak, dijital teknolojilerin sunduğu olanaklar sayesinde kültürel kimliklerini daha geniş platformlarda sergileme ve koruma şansı bulmaktadır. Dijitalleşme, bu topluluğun hem kendi içindeki bağlarını güçlendirmesi, hem de uluslararası arenada daha görünür hale gelmesi açısından önemli bir fırsat yaratmaktadır. Bu süreç, genç nesillerin kültürel değerlerine bağlılığını artırmak ve kültürel sürdürülebilirlik açısından büyük bir potansiyele sahiptir.

Dijital platformlar, Lezgilerin kültürel miraslarını sergilemelerine olanak tanırken, topluluğun ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtılmasına da katkı sağlamaktadır. Sosyal medya, video paylaşım siteleri ve çevrimiçi dil öğrenme uygulamaları gibi araçlar, kültürel bilgilerin aktarımını kolaylaştırmakta ve diasporadaki Lezgilerin kendi topluluklarıyla bağlarını sürdürmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin, Lezgi dansları, müziği ve gelenekleriyle ilgili videolar, dijital platformlarda geniş bir izleyici kitlesine ulaşmakta ve kültürel mirasın korunmasına yönelik farkındalığı artırmaktadır. Ayrıca, dijitalleşmenin sunduğu bu fırsatlar, gençlerin küresel trendlere uyum sağlarken kendi kimliklerini de güçlü bir şekilde ifade etmelerine olanak tanımaktadır.

Eğitim alanında, dijitalleşme Lezgiler için önemli avantajlar sunmaktadır. Özellikle çevrimiçi eğitim materyalleri ve dil kursları, genç nesillerin Lezgi dilini öğrenmesi ve bu dili günlük yaşamda kullanmasını kolaylaştırmaktadır. Azerbaycan gibi çok kültürlü ülkelerde, farklı etnik grupların dillerinin müfredatta yer alması ve bu dillerde eğitimin desteklenmesi, kültürel çeşitliliğin korunmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin, Lezgi dilinde hazırlanan eğitim materyalleri ve çevrimiçi dersler, hem dilin yaşatılmasına, hem de yeni nesillerin kültürel bağlarını güçlendirmesine olanak tanımaktadır. UNESCO'nun dil çeşitliliği üzerine yaptığı bir çalışmada, anadil eğitiminin, kültürel sürdürülebilirlik açısından kritik bir unsur olduğu vurgulanmıştır (UNESCO, 2020:48-50).

Dijitalleşmenin getirdiği olanakların yanı sıra, toplulukların bu süreci daha verimli bir şekilde değerlendirebilmesi için belirli zorlukların da ele alınması gerekmektedir. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan Lezgiler, internet erişimi ve dijital araçlara ulaşım konusunda bazı kısıtlamalar yaşamaktadır. Bu durum, dijitalleşmenin getirdiği fırsatların her birey tarafından eşit şekilde değerlendirilmesini zorlaştırabilir. Bu bağlamda, devlet destekli projeler ve sivil toplum kuruluşlarının girişimleriyle kırsal bölgelerdeki teknolojik altyapının iyileştirilmesi, Lezgi topluluğu için dijitalleşme sürecinin daha kapsayıcı olmasını sağlayabilir.

Kültürel sürdürülebilirlik açısından, dijital platformlarda yayımlanan içeriklerin kalitesi de büyük önem taşımaktadır. Özellikle gençlere yönelik hazırlanan içeriklerin, topluluğun geleneksel değerlerini yansıtmaları ve bu değerleri güçlendirmesi hedeflenmelidir. Lezgi kültürü ile ilgili dijital sanat projeleri, belgeseller ve eğitici içerikler, bu mirasın daha geniş kitlelere tanıtılmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca, diaspora topluluklarının katkılarıyla düzenlenen kültürel etkinlikler ve dijital projeler, hem topluluk içi dayanışmayı artırabilir, hem de uluslararası alanda Lezgi kültürüne olan ilgiyi güçlendirebilir.

Dijitalleşme, Lezgi topluluğu için kültürel mirası koruma ve geliştirme açısından eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Bu sürecin başarıyla yönetilebilmesi için topluluğun dijital becerilerini artırmaya yönelik eğitim programlarının hayata geçirilmesi, teknolojik altyapının geliştirilmesi ve kaliteli dijital içerik üretiminin teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu adımlar, Lezgi kimliğinin dijital çağda güçlü bir şekilde varlık göstermesine ve topluluğun hem yerel, hem de uluslararası düzeyde daha görünür hale gelmesine katkıda bulunacaktır.

5.Ekonomik Kalkınma ve Sınır Bölgelerinde Yaşamın Desteklenmesi. Lezgi topluluğunun ekonomik sürdürülebilirliği, geleneksel geçim kaynaklarının modern yaklaşımlarla yeniden canlandırılması ve çeşitlendirilmesiyle mümkün hale gelebilir. Tarım ve hayvancılık, topluluğun ekonomik yaşamında önemli bir yere sahip olmuştur. Modern tarım tekniklerinin ve sürdürülebilir hayvancılık yöntemlerinin teşvik edilmesi, bu alanlarda verimliliği artıracak ve toplulukların ekonomik dayanıklılığını güçlendirecektir. Devlet tarafından sağlanan ekonomik destekler ve eğitim programları sayesinde, Lezgi topluluğunun bu alanlardaki potansiyelini daha iyi değerlendirmesi sağlanabilir. Özellikle iklim değişikliği ve doğal kaynakların korunması gibi konularda çevre dostu

projelerin önceliklendirilmesi, toplulukların doğal çevreyle uyum içinde kalkınmasını destekleyecektir.

Lezgi gençlərinin ekonomik sūrece daha aktif katılımı, kırsal bōlgelerde istihdamın artırılmasını saęlayabilir. Mesleki eęitim programları ve yerel girişimcilik destekleri, gençlərin teknoloji, tarım, turizm ve dięer yenilikçi alanlarda uzmanlaşmalarına olanak tanımaktadır. Örneęin, ekoturizm projeleri, hem doęayı koruma hem de yerel halk için sürdürülebilir gelir elde etme açısından büyük bir potansiyel sunmaktadır. Bu tür girişimler, aynı zamanda genç nüfusun kırsal alanlarda kalmasını teşvik edebilir.

El sanatları ve yerel ürünlerin tanıtımı, topluluğun ekonomik görünürlüęünü artırırken kültürel mirasın korunmasına da katkı saęlayabilir. Geleneksel Lezgi el dokuması halılar, mutfak ürünleri ve dięer yerel el sanatlarının ulusal ve uluslararası pazarlarda markalaştırılması, ekonomik kalkınmayı destekleyecek önemli bir adımdır. Devlet destekli projeler ve uluslararası kuruluşların katkılarıyla bu ürünlerin pazarlanması kolaylaştırılabilir.

Dijitalleşme de Lezgi topluluęu için ekonomik kalkınma adına önemli fırsatlar sunmaktadır. Çevrimiçi platformlar üzerinden girişimcilik desteklenebilir ve yerel ürünlerin daha geniş kitlelere ulaşması saęlanabilir. Ayrıca, çevrimiçi eęitim programları, topluluğun dijital becerilerini geliştirerek ekonomik süreçlere katılımını artırabilir.

Sınır bōlgelerinde yaşıyan Lezgi topluluęu için, iki ūlke arasındaki iş birlięini güçlendiren projeler, hem ekonomik, hem de kültürel bağları kuvvetlendirme açısından önemlidir. Azerbaycan ve Daęistan arasındaki sınır bōlgelerinde oluşturulacak ortak ekonomik projeler, toplulukların ortak çıkarlarını desteklerken bölgesel kalkınmaya da katkı saęlayabilir. Bu tür projeler kapsamında, sınır ticaretinin kolaylaştırılması ve ortak pazarların kurulması toplumsal dayanışmayı artıracaktır.

Uluslararası kuruluşların desteęi, Lezgi topluluęunun kalkınma projelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Örneęin, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) gibi kuruluşların kırsal kalkınma projelerine dahil olunması, enerji verimlilięi, sulama tekniklerinin geliştirilmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi alanlarda önemli fırsatlar sunabilir. Bu tür projeler, bölgenin altyapısını modernize ederek toplulukların yaşam kalitesini artırmaya yönelik somut sonuçlar saęlayabilir (UNDP, 2019: 68).

Lezgi topluluęunun ekonomik sürdürülebilirlięi, devletlerin sunduęu destekler, uluslararası iş birlięi projeleri ve topluluk içindeki yenilikçi yaklaşımlar sayesinde güçlenmektedir. Tarım, hayvancılık, el sanatları ve dijitalleşme gibi alanlarda geliştirilecek stratejik adımlar, sadece ekonomik kalkınmayı deęil, aynı zamanda toplulukların kültürel mirasını koruma ve geliştirme çabalarını da destekleyecektir.

6. Lezgi Toplumunun Gelecek Perspektifi. Lezgi topluluęu, Kafkasya'nın zengin kültürel çeşitlilięine katkıda bulunan önemli bir etnik gruptur. Tarih boyunca kültürel miraslarını koruma ve geliştirme konusundaki çabalarıyla dikkat çeken Lezgiler, günümüzde küreselleşme ve dijitalleşme gibi modern dinamiklerin getirdięi fırsat ve zorluklarla karşı karşıyadır. Toplumun kültürel ve ekonomik sürdürülebilirlięini saęlamak, bu deęişen koşullara uyum saęlamasıyla mümkündür.

Kültürel mirasın korunması, topluluęun kimlięinin sürdürülebilirlięi için kilit bir rol oynamaktadır. Birçok ūlkede, azınlık topluluklarının dillerini yaşatmaları ve kültürel deęerlerini genç nesillere aktarmaları adına çeşitli eęitim projeleri ve destek programları yürütölmektedir. Örneęin, Azerbaycan'da az sayılı toplumların dillerinin öğretilmesine yönelik çalışmaların yerel eęitim müfredatına entegre edilmesi, bu dillerin korunmasına ve geliştirilmesine katkı saęlamaktadır. Aynı şekilde, kültürel etkinlikler ve festivaller düzenleyerek yerel toplulukların dayanışması teşvik edilmektedir.

Lezgi toplumunun ekonomik sürdürülebilirlięi de önemli bir konudur. Geleneksel tarım, hayvancılık ve el sanatları gibi sektörlerin modern yaklaşımlarla desteklenmesi, topluluęun ekonomik dayanıklılıęını artırabilir. Devletler tarafından sunulan ekonomik kalkınma projeleri ve uluslararası kuruluşların destekledięi programlar sayesinde, kırsal bōlgelerde yaşıyan toplulukların gelir kaynakları çeşitlendirilmektedir. Örneęin, çevre dostu tarım tekniklerinin uygulanması ve sürdürülebilir turizm projelerinin teşvik edilmesi, hem ekonomik, hem de çevresel faydalar sunmaktadır.

Genç nüfusun ekonomik ve sosyal süreçlere katılımını artırmak, topluluğun gelecekteki başarısında kritik bir öneme sahiptir. Yerel girişimciliği teşvik eden projeler ve mesleki eğitim programları, gençlerin yeni alanlarda uzmanlaşmasını sağlamakta ve topluluğun ekonomik potansiyelini artırmaktadır. Özellikle dijitalleşmenin sunduğu fırsatlar, Lezgi gençlerinin teknoloji alanında etkin bireyler olarak öne çıkmasına olanak tanımaktadır. Dijital platformlarda geliştirilen girişimcilik projeleri, Lezgi kültürünün uluslararası tanıtımına katkıda bulunurken, ekonomik kalkınmaya da destek sağlamaktadır.

Lezgi toplumunun diaspora ile bağlarının güçlendirilmesi de kültürel ve ekonomik açıdan büyük önem taşımaktadır. Yurtdışında yaşayan topluluk üyeleriyle iş birliği yapılması, kültürel değerlerin korunması ve ekonomik dayanışmanın artırılması adına önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle dijital platformlar aracılığıyla kültürel içeriklerin paylaşılması, topluluğun kimliğinin uluslararası arenada tanınmasını kolaylaştırmaktadır.

Çevresel sürdürülebilirlik de topluluğun geleceği açısından önemli bir başlıktır. İklim değişikliği, geleneksel ekonomik faaliyetleri etkileyebileceğinden, çevre dostu projelerin geliştirilmesi ve doğal kaynakların etkin şekilde kullanılması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, enerji verimliliği ve sürdürülebilir kaynak yönetimi gibi alanlarda devlet destekli projeler, topluluğun çevresel ve ekonomik dayanıklılığını artırma potansiyeline sahiptir.

Lezgi topluluğu, kültürel miraslarını ve ekonomik potansiyellerini modern dünyanın dinamiklerine uyum sağlayarak koruyabilir ve geliştirebilir. Bu süreçte devletlerin sunduğu destekler, uluslararası kuruluşların katkıları ve yerel toplulukların dayanışması, sürdürülebilir kalkınmanın temel taşlarını oluşturmaktadır. Topluluğun gelecek nesillere güçlü bir miras bırakabilmesi, kültürel değerlerin korunması ve ekonomik olanakların çeşitlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

Genel Değerlendirme. Lezgi toplumu, Kafkasya'nın tarihi ve kültürel çeşitliliğine önemli katkılarda bulunan bir topluluktur. Küreselleşme, şehirleşme ve dijitalleşme gibi modern dinamikler, topluluğun geleneksel yapısını etkilerken, aynı zamanda kültürel miraslarını koruma ve geliştirme konusunda yeni fırsatlar sunmaktadır. Bu bağlamda, topluluğun sosyal ve ekonomik dayanıklılığını artırmak, eğitim, kültür ve ekonomi alanında geliştirilecek kapsayıcı yaklaşımlarla mümkündür.

Eğitim, toplumsal dayanışmanın ve kimlik bilincinin güçlendirilmesinde önemli bir araçtır. Birçok ülkede, azınlık topluluklarının dillerinin öğretilmesine yönelik müfredatların uygulanması, kültürel mirasın korunması ve dil çeşitliliğinin desteklenmesi açısından değerli bir adım olmuştur. Lezgi toplumu için de bu tür yaklaşımlar, genç nesillerin anadillerini öğrenmesini teşvik ederek kültürel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, kültürel etkinlikler ve sanat projeleri, toplulukların kimliklerini ifade etmelerine ve zengin kültürel geçmişlerini tanıtmalarına olanak tanımaktadır. Ekonomik kalkınma, Lezgi toplumunun sürdürülebilir geleceğinde kritik bir öneme sahiptir. Geleneksel tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin modern tekniklerle desteklenmesi, topluluğun ekonomik dayanıklılığını artırmaktadır. Devletlerin kırsal kalkınma projelerine verdiği destek, yerel ekonomilerin çeşitlenmesini ve bölgesel istihdamın artmasını sağlamaktadır. Ayrıca, el sanatları ve yerel ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlara tanıtılması, hem topluluğun ekonomik potansiyelini artırmakta, hem de kültürel mirasın korunmasına katkıda bulunmaktadır.

Genç nüfusun ekonomik süreçlere aktif katılımı, topluluğun geleceği açısından büyük bir fırsattır. Mesleki eğitim programları ve girişimcilik projeleri, gençlerin yeni beceriler edinmesine ve istihdam olanaklarını artırmasına olanak tanımaktadır. Örneğin, dijital girişimcilik projeleri, Lezgi gençlerinin teknoloji odaklı bir geleceğe uyum sağlamalarını kolaylaştırmakta ve kültürel içeriklerin dijital platformlarda daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamaktadır.

Uluslararası iş birliği ve diaspora ile bağların güçlendirilmesi, Lezgi toplumunun kültürel ve ekonomik gelişimini destekleyen diğer önemli faktörlerdir. Yurtdışında yaşayan Lezgilerle ortak projeler geliştirilmesi, topluluğun kimliğini korumasına ve ekonomik dayanışmayı artırmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, uluslararası kuruluşların sunduğu destekler, çevre dostu tarım projeleri ve enerji verimliliği gibi alanlarda yapılan çalışmalar, topluluğun sosyal ve ekonomik dayanıklılığını artırma potansiyeline sahiptir.

Lezgi toplumunun kültürel mirasını korurken modern dünyanın dinamiklerine uyum sağlaması, yerel ve uluslararası iş birliğinin gücünden yararlanmasına bağlıdır. Kültürel projelere yapılan yatırımlar, toplumsal dayanışmayı artırmakta ve topluluğun kimliğini gelecek nesillere taşımaktadır. Bu bağlamda, devletlerin sunduğu ekonomik destekler ve kapsayıcı politikalar, Lezgi toplumunun sürdürülebilir bir geleceğe adım atmasına olanak tanımaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, Azerbaycan'daki Lezgi topluluğunun tarihsel, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı ele alınmış, modernleşme ve küreselleşme süreçlerinin topluluk üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Geleneksel yapılar, göç, iklim değişikliği ve dijitalleşme gibi yeni dinamiklerle şekillenmekte ve dönüşüme uğramaktadır. Ancak, Lezgi toplumu bu dönüşüme rağmen kültürel kimliğini koruma ve mirasını yaşatma çabalarını sürdürmektedir. Gerek anavatanda, gerekse diaspora topluluklarında yürütülen kültürel etkinlikler, bu mirasın canlı tutulmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın bulguları, topluluğun sürdürülebilir bir geleceğe sahip olabilmesi için eğitim, ekonomi ve kültür alanlarında daha kapsamlı yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle anadil eğitimine yönelik çalışmalar, kültürel mirasın korunması açısından önem taşımaktadır. Devletlerin, azınlık topluluklarına yönelik destekleyici politikaları ve ekonomik projeleri, toplulukların toplumsal dayanıklılığını artırmak için olumlu bir zemin sunmaktadır.

Sonuç olarak, Lezgi topluluğunun geleceği, kültürel kimliğin korunması ve ekonomik olanakların geliştirilmesiyle şekillenecektir. Yerel ve uluslararası iş birlikleri, topluluğun sosyal ve ekonomik potansiyelini güçlendirecek ve modern dünyanın dinamiklerine uyum sağlamalarına katkıda bulunacaktır. Bu süreçte, kültürel mirasın korunması ve toplumsal dayanışmanın desteklenmesi, topluluğun sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Aliyev, K. (2019). *Social Media and Ethnic Communities in Post-Soviet Regions*. Routledge.
2. Cornell, S.E. (2001). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Routledge.
3. Hassanov, V. (2020). *Tradition and Modernity: Challenges for Ethnic Groups in the Caucasus*. Oxford University Press.
4. Guliyev, F. (2022). *Ethnic Identity in the Digital Age*. Routledge.
5. Kaya, F. (2018). *Kafkasya'nın Sosyoekonomik Yapısı ve Etnik Çatışmalar*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
6. Öztürk, A. (2022). *İklim Değişikliği ve Kafkas Halkları Üzerindeki Etkileri*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
7. Rustamov, E. (2023). *Sustainability and Cultural Identity: Challenges for Ethnic Minorities*. Caspian University Press.
8. Sokolov, D. (2020). *Diaspora Communities in the Caucasus: Cultural Identity and Economic Contribution*. Cambridge University Press.
9. UNESCO (2020). *World Atlas of Languages: Ensuring Cultural and Linguistic Diversity in a Globalized World*. Paris: UNESCO Publishing.
10. UNDP (2019). *Sustainable Rural Development in Eurasia: Strategies and Case Studies*. UNDP Publications.

Alındığı tarih: 16.11.2024

İnceleme için gönderildi: 29.11.2024

Onaylanma tarihi: 14.01.2025

Yayınlanma: 28.01.2025

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/77-80>

Şəms Səruhanova
20 nömrəli məktəb-lisey
<https://orcid.org/0009-0003-2581-8191>
shems.saruhanova@gmail.com

Təhsil və motivasiya: şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması üçün pedaqoji strategiyalar

Xülasə

Təhsil cəmiyyətin inkişafını əks etdirən və dövlətin sosial sifarişinə əsaslanan, fasiləsiz və mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses pedaqoji və psixoloji baxımdan çoxşaxəli olmaqla, uzunmüddətli nəticələr verir və birgə səy tələb edir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi böyük ölçüdə təhsilin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu gün təhsil, millətin gələcəyinin əsasını təşkil edən mühüm amildir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: "Təhsil millətin gələcəyidir." Bu mənada, təhsil dövlətin prioritet sahələrindən biri olub, pedaqoji prosesin nəticələri və dəyəri baxımından xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Təhsilin keyfiyyətli olması onun effektiv idarə edilməsindən başlayır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndiyi və informasiyaların artdığı qloballaşan dövrdə təhsilin idarə edilməsi məsələsi daha da aktual olub. Bu baxımdan, ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji, psixoloji və sosioloji cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə təhsil və motivasiya, şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması üçün pedaqoji strategiyalar təhlil predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: təhsil, motivasiya, həvəsləndirmə, şagird, strategiya

Shams Saruhanova
school-lyceum number 20
<https://orcid.org/0009-0003-2581-8191>
shems.saruhanova@gmail.com

Education and Motivation: Pedagogical Strategies for Increasing Student Learning Engagement

Abstract

Education is a continuous and complex process that reflects the development of society and is based on the social order of the state. This process, being pedagogically and psychologically multifaceted, gives long-term results and requires a joint effort. The level of development of society is largely determined by the quality of education. Today, education is an important factor that forms the basis of the nation's future. In the words of Great Leader Heydar Aliyev: "Education is the future of the nation." In this sense, education is one of the priority areas of the state, and it is the focus of special attention in terms of the results and value of the pedagogical process.

The quality of education begins with its effective management. In the era of globalization, where scientific and technical progress is accelerating and information is increasing, the issue of education management has become even more urgent. From this point of view, it is important to create a pedagogical, psychological and sociologically based management system in secondary schools. In the article, education and motivation, pedagogical strategies for increasing students' enthusiasm for learning become the subject of analysis.

Keywords: education, motivation, encouragement, student, strategy

Giriş

Təhsil, cəmiyyətin inkişafında əsas rol oynayan amillərdən biridir. Hər bir şəxsə öz potensialını kəşf etmək, biliyini artırmaq və özünə inamını yüksəltmək üçün təhsil almaq lazımdır. Ancaq təhsilə olan maraq və şövq motivasiya olmadan davam edə bilməz. Motivasiya şəxsə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün daxili güc verir və onun təhsil prosesində müsbət nəticələr qazanmasına kömək edir.

Təhsil əsasən insanın intellektual, əxlaqi və sosial əsaslarını mükəmməlləşdirməyi nəzərdə tutur. O, sadəcə şansı artırmaq deyil, eyni zamanda şəxsi inkişafı və özünüidarəetmə bacarığını gücləndirir. XXI əsrin dünya bazarında təhsilli insanlar öz bacarıqları ilə işə götürənlərə daha çox şans yaradırlar.

Bununla yanaşı, təhsil insanı cəmiyyətə inteqrasiya etməkdə, onun düzgün əxlaqi və ədalətli davranış ölçülərini öyrənməkdə kömək edir. Bir həqiqətdir ki, təhsilli cəmiyyətlər daha demokratik, sülhpərvər və inkişaf etmiş olur.

Tədqiqat

Müasir tədris metodları ayrıca strateji yanaşmaları tətbiq edir və şagirdlərin öyrənmə məqsədləri və mühiti nəzərə alınaraq fərdi sinif mühitini formalaşdırmağa çalışır. Bu, öyrətmənin sırf məzmun təqdim etməkdən çox, şagirdlərin öz biliyi və mühiti ilə əlaqə quraraq məzmunu mənimsəmələrini təmin etməyə çalışması ilə əlaqəlidir.

Tədrisdə ünsiyyət həm də məlumatı öyrənmələrə çatdıran ən mühüm amildir. İstənilən təhrif və ya səmərəsiz ünsiyyət yanlış məlumatlara və ya hətta anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Petti qeyd etdi:

Praktikada, effektiv ünsiyyətin qarşısını alan və ya əngəlləyən bir sıra maneələr mövcuddur. Tədrisdə ünsiyyət həm də məlumatı öyrənmələrə çatdıran ən mühüm amildir. İstənilən təhrif və ya səmərəsiz ünsiyyət yanlış məlumatlara və ya hətta anlaşılmazlığa səbəb ola bilər.

Motivasiya və onun rolunu anlamaq- Motivasiya, şəxsin bir hərəkəti, ya da davranışı icra etməsi üçün daxildən gələn və ya kənar təsirlər nəticəsində yaranan həvədir. Motivasiya iki çeşiddə olur: daxili və xarici motivasiya (Abbasov, 2010).

Daxili motivasiya: Bu motivasiya şəxsin öz maraqları, ehtirasları və öyrənməyə olan sevgisindən irəli gəlir. Məsələn, bir şəxs dünya tarixini sevdiyi üçün oxuyursa, bu, daxili motivasiyadır.

Xarici motivasiya: Xarici motivasiya şəxsə verilən mükafatlar, cəzalardan qaçınma və ya kənardan gələn stimullar vasitəsilə yaranır. Məsələn, imtahandan yüksək bal almaq üçün oxumaq xarici motivasiyaya nümunədir.

Hər iki motivasiya formu vacibdir, amma davamlı müsbət dəyişikliyə nail olmaq üçün daxili motivasiyanın daha çox təşviq edilməsi lazımdır.

Təhsil və motivasiyanı birləşdirən strategiyalar. Hər bir şəxs təhsil prosesində öz məqsədlərini açıq şəkildə təyin etməlidir. Bu məqsədlər şəxsi maraqlara və üstünlüklərə uyğun olmalıdır (Cavadov, 2008).

Məktəb mühiti, müəllimlər və ailələr şəxsə müsbət bir təhsil mühiti yaratmaqda kömək etməlidir. Bu, özünə inamı artırır.

Təkmilləşdirmə və ödəndirmə: Şəxsi nailiyyətlər kiçik olsa da qiymətləndirilməli və ödəndirilməlidir. Bu, motivasiyanı davam etdirməyə yardımcı olur.

Rahət öyrənmə metodları: Təhsili daha əyləncəli və maraqlı edən metodların istifadəsi motivasiyanı artırır.

Təhsil prosesində şagirdlərin öyrənmə həvəsi, məqsədlərinə nail olmaq üçün əsas təkanverici amillərdən biridir. Şagirdlərin maraq və motivasiyasını artırmaq təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırır, onları daha yaradıcı və düzgün şəxsiyyətlər kimi formalaşdırır. Bu məqalədə, şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması yolları araşdırılacaq (Ağamalıyev, 1998).

Modern təhsil sistemləri, tədris prosesini şagird mərkəzli yanaşma üzərində qurur. Bu, şagirdlərin aktiv şəkildə dərslərdə iştirak etməsi və bilik özəlləşdirmə prosesinə daha yaxından cəlb olunması deməkdir. Şagirdlərə kiçik qruplarla işlər aparma, interaktiv texnologiyalardan istifadə və oyunlarla öyrətmə kimi metodların tətbiqi daha çox maraq oyada bilər.

Öyrənmə mühitinin rahat və təşviqedicisi olması, şagirdlərin öyrənmə həvəsini artırır. Müəllim və şagird arasındakı özəl əlaqənin müsbət istiqamətdə qurulması, şagirdlərin özünəinam hissini artırır. Kritik, amma eyni zamanda motivasiyaedicisi əlaqə, şagirdlərin təkmilləşmə prosesinə şüurla yanaşmasını təmin edir.

Hər hansı bir nailiyyətin tanınması şagirdlərdə motivasiya yaratmağın effektiv yollarındandır. Məsələn, şagirdlərə kiçik hədiyyələr, diplomlar və ya sinifdə ictimai tərəfdən təqdir kimi sadə çıxış yolları çox şey ifadə edir. Bu yanaşma şagirdlərin öyrənmə prosesinə müsbət şəkildə təsir edir (Abbasov, 2008).

Hər bir şagirdin maraqları və qabiliyyətləri fərqlidir. Dərslük materiallarının və öyrətmə metodlarının şagirdin şəxsi maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun şəkildə tətbiqi, onların daha yaxşı nəticələr əldə etməsinə imkan yaradır.

Müasir texnologiyaların istifadəsi, şagirdlərin öyrənmə prosesinə marağını artırır. Məsələn, tədris proqramları, interaktiv oyunlar və ya virtual realıq texnologiyaları kimi vasitələr şagirdlərin bilik əldə etmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir.

Şagirdlərə verilən geri əlaqə onların nəyi düzgün etdiyini və harada təkmilləşə biləcəklərini göstərir. Düzgün strukturla verilmiş geri əlaqə, şagirdlərin öyrənmə prosesinə daha şəffaf və effektiv yanaşmasına təkan verir.

Şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması çoxmərtəbəli bir prosesdir və müəyyənlik tələb edir. Bu istiqamətdə mədəni, texnoloji və psixoloji amillərə diqqət yetirilir (Qardaşov, 2004).

Təhsil prosesində şagirdlərin motivasiyası vacib rol oynayır. Motivasiya öyrənmə prosesinin keyfiyyətini təyin edir və şagirdlərin müvəffəqiyyətli nəticələrə nail olmasında əsas amillərdən biridir. Buna görə, müəllimlərin şagirdlərin öyrənmə həvəsini artırmaq üçün effektiv metodlardan istifadə etməsi vacibdir.

Motivasiya, insanı bir hərəkətə sürükləyən daxili və xarici təsirlərin cəmidir. Şagird motivasiyası iki cür ola bilər: daxili motivasiya və xarici motivasiya. Daxili motivasiya şagirdin öz maraqları və təbiətində olan öyrənmə ehtiyacı ilə formalaşır. Xarici motivasiya isə mükafat, qiymət və ya digər kənardan verilən stimullarla yaranır.

Şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması yolları aşağıdakılardır:

1. *Fərdi yanaşma* - Hər bir şagirdin maraqları, qabiliyyətləri və ehtiyacları müxtəlifdir. Fərdi yanaşma şagirdlərin potensialını ortaya qoymasına yardımcı olur. Məsələn, şagirdin sevdiyi mövzularla əlaqələndirilməsi onun marağını artırmağa bilər.

2. *Mənimsəməyə yardımcı vasitələr* - Audiovizual texnologiyalar, interaktiv proqramlar və oyunlar şagirdlərin dərslə maraqlanmasına yardım edir. Bu metodlar vasitəsilə öyrənmə prosesi daha əyləncəli və maraqlı hala gəlir.

3. *Tərif və təşəkkür* - Şagirdlərin nailiyyətləri üçün təriflənməsi, onların özünə inamını artırır və öyrənməyə daha çox səy göstərmələrinə səbəb olur. Təşəkküredici sözlər, sertifikatlar və ya kiçik hədiyyələr şagird motivasiyasını artırmağa bilər.

4. *Qrup fəaliyyətləri* - Komanda halında çalışma şagirdlərin sosial bacarıqlarını təkmilləşdirir və bir-birilərindən öyrənmək imkanı yaradır. Bu metod şagirdlər arasında şəxsi rəqabəti deyil, əksinə, birgə öyrənmə ruhunu təşviq edir.

5. *Rəqabətçi oyunlar və yarışlar* - oyunlar və yarışlar vasitəsilə şagirdlərin öyrənməyə həvəsi artırılmağa bilər. Bu cür yanaşmalar, şagirdlərin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, onlara öyrənmə prosesinin maraqlı olduğunu da göstərir (Əsgərov, 2002).

Nəticə

Şagirdlərə uyğun səviyyədə təlimatın verilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Şagirdlərə hazırkı bacarıq səviyyələrini nəzərə almadan onların səviyyəsini aşan məlumat və materiallar təqdim edildikdə, onlar məyus olur və dərslə cəlb olunmaqdan yayınan davranışlar göstərə bilərlər. Nəticə olaraq, müəllim onların cəlb edilməsi tələbini aradan qaldıra bilər (Bəylərov, 2011).

Bu, şagirdlərin özünə güvənini və öz inkişafını dəstəkləmək məqsədilə təlimatın differensiallaşdırılması və adaptasiya edilməsi tələb olunur. Müəllimlər, şagirdlərin fərqli öyrənmə stili, səviyyəsi və ehtiyaclarına əsaslanaraq dərsləri tənzimləməlidirlər. Bu, şagirdlərin motivasiyasını artırmağa, öz

potensiallarını maksimuma çıxarmağa və effektiv öyrənmə mühitini təmin etməyə kömək edir. Bu məqsədlə, müəllimlərin təlimat və strateji yanaşmalarını daima şagirdlərin ehtiyaclarına və səviyyələrinə uyğun şəkildə adaptasiya etmələri vacibdir. Bu, şagirdlərin öz öyrənmə proseslərində daha aktiv şəkildə iştirak etmələrini və öz potensiallarını həyata keçirmələrini təmin edir.

Şagirdlərin öyrənmə həvəsini artırmaq üçün müəllimlərin daim yeniliklərə açıq olması, interaktiv metodlardan istifadə etməsi və şagirdlərin maraqlarına uyğun fəaliyyətlər təşkil etməsi vacibdir. Bu yanaşmalar şagirdlərin öyrənmə prosesinə aktiv qoşulmasını təmin edir və onların mənimsəmə qabiliyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. (2008). Yeni kurikulumların xarakteristikası. *Kurikulum*, №1, s.31-37.
2. Abbasov, A. (2010). *Pedaqogika*. Tərcüməçi.
3. Ağamalıyev, R. (1998). *Azərbaycan təhsili 21-ci əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar*. Çəşioğlu.
4. Əsgərov, Ş. (2002). *Biliyin Qiymətləndirilməsi*. Təhsil, mədəniyyət, incəsənət.
5. Bəylərov, E. (2011). *Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar*. *Kurikulum islahatı*. Tərcüməçi.
6. Qardaşov, T.B., Cavadov, İ.A. (2004). Təhsilin monitorinqi sistemi və onun növləri. *Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri*. № 1, s.35-38.
7. Cavadov, İ.A. (2005). Təhsilin keyfiyyətinin təminatında monitorinq və qiymətləndirmənin rolu. *Azərbaycan məktəbi*. № 5, s.15-21.
8. Mərdanov, M., Ağamalıyev, R., Mehrabov, A., Qardaşov, T. (2003). *Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə*.

Daxil oldu: 03.12.2024

Baxışa göndərildi: 19.12.2024

Təsdiq edildi: 13.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/41/81-87>

Əli Zalov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kimya üzrə elmlər doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2171-8906>
zalov1966@mail.ru

Sürayyə İsayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-9488-1811>
surayye.necefova@gmail.com

Mürəkkəb tərkibli qarışıqların hesablanması

Xülasə

Məqalədə matris və determinant anlayışlarının kimyaya tətbiqi araşdırılmışdır. Kimyəvi reaksiyaların balanslaşdırılması, kvant kimyası və molekulyar orbital nəzəriyyəsi kimi sahələrdə bu riyazi anlayışların mühüm rol oynadığı göstərilmişdir. Matrislər, kimyəvi reaksiyaların atom səviyyəsindəki uyğunluqlarını təsvir etmək üçün effektiv bir metod təqdim edir, determinantlar isə bu sistemlərin həllini tapmaq üçün riyazi bir vasitədir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, riyaziyyatın bu fundamental bölmələri kimyəvi problemlərin daha dəqiq və effektiv həllinə imkan yaradır və bu da elm və texnologiyanın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq potensialına malikdir.

Açar sözlər: matris, determinant, kimyəvi maddə, qarışiq, turşuların sərfiyyatı, maddənin qatılığı, həssaslıq, Kramer qaydası

Ali Zalov

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Science in Chemistry
<https://orcid.org/0000-0002-2171-8906>
zalov1966@mail.ru

Suraya Isayeva

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Mathematics
<https://orcid.org/0009-0000-9488-1811>
surayye.necefova@gmail.com

Calculation of Complex Mixtures

Abstract

The article explores the application of the concepts of matrix and determinant in chemistry. It demonstrates the significant role these mathematical concepts play in areas such as balancing chemical reactions, quantum chemistry, and molecular orbital theory. Matrices provide an effective method for describing the consistencies at the atomic level in chemical reactions, while determinants serve as a mathematical tool for solving these systems. The results of the research indicate that the fundamental branches of mathematics enable a more precise and efficient solution to chemical problems, which highlights their broad potential for application in science and technology.

Keywords: matrix, determinant, chemical substance, mixture, Cramers rule, acid consumption, substance participation, sensitivity

Giriş

Riyaziyyat elmi yalnız nəzəri tədqiqatlarla məhdudlaşmayaraq, digər təbiət elmlərinin inkişafında da mühim rol oynayır. Kimya elmi də bu baxımdan riyaziyyatın tətbiq sahələrindən biri kimi, riyazi metodların köməyi ilə kompleks problemləri həll edir.

Matris və determinant anlayışları kimyanın müxtəlif sahələrində, o cümlədən kimyəvi reaksiyaların balanslaşdırılması, molekulyar strukturların analiz edilməsi və kvant kimyasında geniş istifadə olunur. Bu anlayışlar kimyəvi sistemləri riyazi cəhətdən təsvir etməyə və həmin sistemlərin xassələrini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Məqalədə matris və determinantın kimya elmində ən mühüm tətbiqləri araşdırılmış, onların əsasında kimyəvi reaksiyaların balanslaşdırılması, molekulyar orbital nəzəriyyəsi təhlil edilmişdir.

Riyazi üsulların kimyəvi problemlərin həllində effektivliyini vurğulamaq bu məqalənin əsas məqsədidir.

Tədqiqat

$m \times n$ sayda ədədlərdən düzəldilmiş

$$\begin{matrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{mn} \end{matrix}$$

bu cədvələ $m \times n$ ölçülü matris deyilir. $m \times n$ ölçülü matrislər aşağıdakı kimi işarə olunur.

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}, \left\| \begin{matrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{matrix} \right\|, (a_{ij})_{j=1,2,\dots,n}^{i=1,2,\dots,m}, [a_{ij}]_{j=1,2,\dots,n}^{i=1,2,\dots,m}$$

Bəzən matrisi bir hərflə də işarə edirlər.

$$A = \left\| \begin{matrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{matrix} \right\|$$

a_{ij} ədədlərinə matrisin elementləri deyilir (Alməmmədov, Qarayev, Quluzadə, 2013: 7-12).

Biz yalnız ölçüləri eyni olan matrislərə baxacağıq. A və B matrislərinin cəmi elə C matrislərinə deyilir ki, onun elementləri A və B matrislərinin uyğun elementlərinin cəmindən ibarət olsun.

Əgər $A = [a_{ij}]$, $B = [b_{ij}]$ olarsa, onların cəmi $C = [c_{ij}]$ üçün $c_{ij} = a_{ij} + b_{ij}$ olar.

A və B matrislərinin cəmi $A + B$ kimi işarə edilir. Üç matrisin cəmini də ardıcıl toplamaqla yerinə yetirmək olar:

$$A + B + C = (A + B) + C.$$

Analoji olaraq $n > 3$ olduqda $A_1 + A_2 + \dots + A_n$ cəmini də təyin etmək olar.

A matrisinin λ ədədi ilə hasili elə B matrisinə deyilir ki, onun elementlərinin hamısı A -nın bütün elementlərinin λ ədədi ilə hasilindən ibarət olsun. $A = [a_{ij}]$ matrisi üçün

$$B = \lambda A = \lambda \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} \lambda a_{11} & \lambda a_{12} & \dots & \lambda a_{1n} \\ \lambda a_{21} & \lambda a_{22} & \dots & \lambda a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \lambda a_{m1} & \lambda a_{m2} & \dots & \lambda a_{mn} \end{vmatrix}$$

$(-I)A$ matrisinə A matrisinin əks matrisi deyilir və $-A$ kimi işarə edilir.

Matrislərin toplanması və ədədə vurulması aşağıdakı xassələrə malikdir.

1. $A + B = B + A$ (kommütativlik)
2. $(A + B) + C = A + (B + C)$
3. $A + O = A$
4. $A + (-I)A = O$
5. $I \cdot A = A$
6. $\lambda(\alpha \cdot A) = (\lambda\alpha)A$ (vurmaya nəzərən assosiativlik)
7. $\lambda(A + B) = \lambda A + \lambda B$
8. $(\alpha + \lambda)A = \alpha A + \lambda A$

İki matrisin fərqi aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$A - B = A + (-I)B.$$

$m \times n$ ölçülü $A = [a_{ij}]$ və $r \times s$ ölçülü $B = [b_{ij}]$ matrisləri üçün $n = r$ olarsa, başqa sözlə, birinci matrisin sütunlarının sayı ikincinin sətirlərinin sayına bərabərdirsə, onda belə matrislərə “uyğunlaşdırılmış” matrislər deyilir.

i -ci sətirlə j -cı sütununun kəsişməsindəki c_{ij} elementi A matrisinin i -ci sətiri və B matrisinin j -cı sütununun uyğun elementlərinin hasiləri cəmi kimi təyin olunan C matrisinə A və B -nin hasilı deyilir. İki matrisin hasilı AB kimi işarə edilir (Kərimov, 1998: 11-26).

Matrislərin vurulmasında aşağıdakı xassələr doğrudur:

1. Matrislərin vurulmasında kommütativlik qanunu həmişə doğru deyildir: $A \cdot B \neq B \cdot A$.

Məsələn,

$$\begin{vmatrix} 0 & 2 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} \cdot \begin{vmatrix} 2 & 2 \\ 0 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{vmatrix}.$$

Lakin

$$\begin{vmatrix} 2 & 2 \\ 0 & 0 \end{vmatrix} \cdot \begin{vmatrix} 0 & 2 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 & 8 \\ 0 & 0 \end{vmatrix}.$$

2. Matrislərin hasilində assosiativlik qanunu doğrudur:

$$(AB)C = A(BC).$$

3. A matrisinin vahid E matrisinə hasilı kommütativlik xassəsinə malikdir:

$$A \cdot E = E \cdot A.$$

4. $\alpha(AB) = (\alpha A) \cdot B = A(\alpha \cdot B)$, $\alpha \in R$

$$5. (A + B)C = AC + BC$$

$$6. C(A + B) = CA + CB$$

Kvadrat matrisə qarşı qoyulan ədədlərdən biri də onun determinantıdır. İndi tutaq ki, bizə ikitərtibli

$$A = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \quad (1)$$

kvadrat matrisi verilmişdir.

$$|A| = a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21} \quad (2)$$

ifadəsi ilə təyin edilən $|A|$ ədədinə A matrisinin determinantı deyilir və $|A|, \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}$,

$D(A), \det A$ kimi işarələrlə göstərilir.

(2) ifadəsindəki $a_{11}a_{12}$ və $-a_{12}a_{21}$ ədədləri ikitərtibli determinantın hədləri adlanır. İndi də tutaq ki, üçtərtibli kvadrat matris verilmişdir:

$$A = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}$$

$$|A| = a_{11}a_{22}a_{33} + a_{12}a_{23}a_{31} + a_{13}a_{22}a_{32} - a_{13}a_{22}a_{31} - a_{11}a_{23}a_{32} - a_{12}a_{23}a_{33} \quad (3)$$

ifadəsi ilə təyin edilən ədədə bu matrisin determinantı deyilir.

(3) ifadəsinin sağ tərəfindəki toplananlar determinantın hədləri adlanır.

İkitərtibli determinantda olduğu kimi üçtərtibli determinantı da işarə etmək üçün $|A|, D(A), \det A$ və s. simvollarından biri işlədilir (Korn, 1974: 832)

Tutaq ki, təcrübənin aparılması üçün hər hansı m maddəsindən ibarət qarışıq hazırlamaq tələb olunur. Bu qarışıq i maddəsinin ($i=1, \dots, m$) b_i (kütlə, həcm) vahidləri daxil edilməlidir. Məlumdur ki, qarışıq hazırlamaq hər bir j hissəsi i -ci maddənin a_{ij} -vahidini saxlayır ($j=1, \dots, n$).

Lazım olan qarışıq hazırlamaq üçün götürülmüş x_j ilə j -komponentinin miqdarını işarə etsək, onda cəm

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n$$

qarışıqda tələb olunan b_i maddəsinin miqdarını verəcəkdir.

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j = b_i \quad (i = 1, 2, \dots, m) \quad (4)$$

Beləliklə, müəyyən bir maddənin miqdarını təşkil edən qarışıqın hazırlanması ardıcılığı (4) xətti cəbri tənlik şəklində olur.

Məsələ: [Skateçkiy, 1981: 144] Üç komponentdən ibarət nitrollaşdırıcı qarışıq hazırlanır, bu komponentlər su, nitrat və sulfat turşularıdır. M kq qarışıq əldə etmək üçün hər bir komponentdən nə qədər götürmək lazım ki, qarışıqda H_2O, HNO_3 və H_2SO_4 uyğun olaraq miqdarı $b_1, b_2, b_3\%$ olsun. Nəzərə alın ki, hər bir komponentdə su, nitrat və sulfat turşularının miqdarı məlumdur və üçtərtibli matris şəklində təqdim olunur.

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$$

Həlli: Qarışıq üç maddədən, üç komponentdən ibarətdir. Onda (4) aşağıdakı kimi olur:

$$\begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 &= Mb_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 &= Mb_2 \\ a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 &= Mb_3 \end{aligned}$$

x_i kəmiyyətini tapmaq üçün Kramer qaydasından istifadə edilir. Bunun üçün $\det A$ -ni tapmaq (Məmmədov, 1976: 35-42).

$$\det A = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}$$

Əgər $\det A \neq 0$ olarsa, $\det A_i$ -ni hesablamqla x_i kəmiyyətini tapmaq olar. Məsələn:

$$x_2 = \frac{M}{\det A} = \frac{\begin{vmatrix} a_{11} & b_1 & a_{13} \\ a_{21} & b_2 & a_{23} \\ a_{31} & b_3 & a_{33} \end{vmatrix}}{\det A}$$

Nümunə: Tutaq ki, tərkibi aşağıdakı kimi olan 4250 kq nitrollaşdırıcı qarışıq hazırlamaq lazımdır: su (b_1)-22%, nitrat turşusu (b_2)-16%, sulfat turşusu (b_3)-62%; qarışıqdan (*melanj – qarışıq (fransızca)*): $H_2O(a_{11})$ -5%, $HNO_3(a_{21})$ -85%, $H_2SO_4(a_{31})$ -10%, oleumdan: $H_2O(a_{21})$ -0%, $HNO_3(a_{22})$ -0%, $H_2SO_4(a_{32})$ -100%; işlənmiş turşulardan: $H_2O(a_{13})$ -30%, $HNO_3(a_{23})$ -0%, $H_2SO_4(a_{33})$ -70%. Bu qarışığı hazırlamaq üçün turşuların tələb olunan miqdarını hesablayın.

Turşuların sərfiyyatını tapmaq üçün bu qarışıqdan düzəlmiş determinanti quraq və hesablayaq:

$$\det A = \begin{vmatrix} 5 & 0 & 30 \\ 85 & 0 & 0 \\ 10 & 104 & 70 \end{vmatrix} = 85 \cdot 30 \cdot 104 =$$

daha sonra

$$\det A_1 = 4250 \begin{vmatrix} 22 & 0 & 30 \\ 16 & 0 & 0 \\ 62 & 104 & 70 \end{vmatrix} = 4250 \cdot 16 \cdot 30 \cdot 104$$

Buradan melanjın sərfi

$$x_1 = \frac{4250 \cdot 16 \cdot 30 \cdot 104}{85 \cdot 104 \cdot 30} = 800,0(kq)$$

$$\det A_2 = 4250 \begin{vmatrix} 5 & 22 & 30 \\ 85 & 16 & 0 \\ 10 & 62 & 70 \end{vmatrix} = \dots$$

alarıq.

Oleumun sərfi isə $x_2 = 4250 \frac{100 \cdot 280}{85 \cdot 104 \cdot 30} = 4250 \cdot 0,1098 = 467 kq$

İndi isə:

$$\begin{aligned} \det A_3 &= 4250 \begin{vmatrix} 5 & 0 & 22 \\ 85 & 0 & 16 \\ 10 & 104 & 62 \end{vmatrix} = 4250 \cdot 104(85 \cdot 22 - 16 \cdot 5) = \\ &= 4250 \cdot 104 \cdot 5 \cdot 2 \cdot 179 \end{aligned}$$

tapıb, işlənmiş turşusunun sərfini tapa bilərik:

$$x_3 = 4250 \cdot \frac{104 \cdot 5 \cdot 2 \cdot 179}{85 \cdot 104 \cdot 30} = 4250 \cdot 0,7019 = 2983 (kq)$$

Alınmış nəticənin düzgünlüyünü yazmaq üçün cəmi tapmaq:

$$x_1 + x_2 + x_3 = 800 + 467 + 2983 = 4250 \text{ (kq)}$$

Bu da tələb olunan qarışıqın kütləsi ilə eynidir (Skateçkiy, Yaşkin, 6-27).

Məhlulun tərkibinin kimyəvi sensorlar sistemi vasitəsilə tədqiqi

Müəyyən bir maddənin qatılığından asılı olaraq qaz və ya məhlul mühitində çıxan siqnalın kimyəvi həssas cihazlar vasitəsilə qeydə alınması sensorlar adlanır.

Tutaq ki, A, B və C adlı üç maddədən ibarət qarışıq verilib və bu maddələrə qarşı həssaslıqları məlum olan üç sensor mövcuddur (cədvəl 1).

Sensorun nömrəsi	Sensorun maddələrə həssaslığı			Qeyd olunan siqnal
	A	B	C	
1	a_{11}	a_{12}	a_{13}	b_1
2	a_{21}	a_{22}	a_{23}	b_2
3	a_{31}	a_{32}	a_{33}	b_3

Bu halda hər bir sensor üçün aşağıdakı şərtlər ödənilir:

1) qarışıqdakı hər bir maddənin mövcudluğundan qaynaqlanan siqnallar, sensorun ümumi cavabına əlavə təsir göstərir b_i ;

2) müəyyən bir maddədən (komponentdən) gələn siqnalın böyüklüyü onun qatılığı ilə mütənasibdir və mütənasiblik əmsalının qiyməti (yəni həssaslıq kəmiyyəti a_{ij}) hər bir maddə üçün fərqlidir.

İndi isə qarışıqda A, B, C maddələrinin qatılıqlarını müvafiq olaraq x_1, x_2 və x_3 ilə ifadə etsək, onad i -ci

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + a_{i3}x_3$$

sensorun cəminin ümumi sensorun ifadə edəcək:

$$a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + a_{i3}x_3 = b_{i4} \quad (5)$$

Beləliklə, A, B və C komponentlərinin qatılıqlarının hesablanması xətti cəbri tənliklərin həllinə gətirilir (Skateçkiy, 1981: 144).

Məsələ: Siqnalın böyüklüyünə əsasən qarışıqda A, B və C komponentlərinin qatılıqlarını təyin etmək üçün cəbri tənliklər sistemi yaradaq (cədvəl 1- in son sütunu).

Həlli: Hər bir sensor üçün (5) tənliyini yazaq:

$$a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 = b_1$$

$$a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 = b_2$$

$$a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 = b_3$$

Bu xətti tənliklər sisteminin həllini tapmaq üçün ya Qaus üsulundan, ya da Kramer qaydasından istifadə edilir. Qatılığın tapılan qiymətini ($x_1 - x_3$) başlanğıc sistemə daxil edib və digər qalıqları da hesablamaq $r_i (i = 1, 2, 3)$ yolu ilə qarışıqda komponentlərin qatılığının təyininin dəqiqliyinə nəzarət etmək olar:

$$r_1 = b_1 - \sum_{j=1}^{\xi} a_{1j}x_j$$

$$r_2 = b_2 - \sum_{j=1}^{\xi} a_{2j}x_j$$

$$r_3 = b_3 - \sum_{j=1}^{\xi} a_{3j}x_j$$

Kiçik xətlərlə r_i həll sıfıra yaxınlaşır (Stepanov, Erlekina, Filippov, 1976: 360).

Baxılan sistemin həssaslıq ölçüsü bir neçə sensordan ibarət olan a_{ij} əmsallarından düzəlmiş matrisin determinantıdır. Əgər bütün sensorlar seçilmişdirsə, onda bu halda determinantın qiyməti maksimum olar (bu o deməkdir ki, matrisin bütün elementləri, dioqanaldan başqa sıfıra bərabərdir).

Nəticə

Matrisdən kimyanın bir çox nəzəri və praktik məsələlərinin həllində istifadə olunur. Buna misal olaraq kimyəvi maddələrin sintezini texnoloji proseslərin gedişinin öyrənilməsini, maddələrin valentin bucaqlarının və rabitələrin uzunluğunun hesablanması, dərəcəli əyrinin qrafikinə tənliyinin hesablanması, molekulların fəza həndəsi quruluşunun öyrənilməsini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov, M.S., Qarayev, M.İ., Quluzadə, T.H. (2013). Ali riyaziyyatdan mühazirə mətnləri.
2. Batuner, B.E., Pozin, M.E. (1971). Matematicheskie metodi v chimicheskoy technologii.
3. Kərimov, K.R. (1998). Ali riyaziyyat.
4. Korn, T. (1974). Spravochnik po matematike.
5. Məmmədov, R. (1976). Ali riyaziyyat (I hissə).
6. Skatechkiy, V.Q., Yaşkin. (1980). Matematicheskie metodi i sxemi.
7. Skatechkiy, V.Q. (1981). Matematicheskoe modelirovanie fiziko-ximiçeskix prosessov.
8. Stepanov, N.F., Erlekina, M.E., Filippov, Q.Q. (1976). Metodi lineynoy algebri v fiziçeskoy ximii.
- 9.

Daxil oldu: 07.11.2024

Baxışa göndərildi: 25.11.2024

Təsdiq edildi: 06.01.2025

Çap olundu: 28.01.2025

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri	8
Amil Əsgərov Naxçıvan musiqi folklorunun ümumi səciyyəsi	13
İsmayıl Mürsəlov Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xalq çalğı alətləri ifaçıları	18
Targul Alizade Brexit terms and their use in the British media	22
Narmina Gadimova The Theme of Patriotism and Heroism in Vasif Adigozalov's Work	26
Könül Qurbanova Xarici dilin öyrənilməsi zamanı yaranan çətinliklərin psixoloji və koqnitiv aspektlərdən təhlili	30
Fizzə Quliyeva Naxçıvanın eneolit dövrü saxsı qablarının dekorativ xüsusiyyətləri	35
Əli Qasimov İngilis dilində frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri	39
Məhinur Avazova Sulaymon Boqırqanının manevi və təğitimsel gürüşlərini incelemenin teorik və metodoloji temelleri	44
Aygun Sultanova Teaching of Physics and Multimedia Technologies	49
Сун Гуансяо Роль городов-побратимов в культурных и экономических взаимоотношениях Китая и Азербайджана	53
Orxan Mehmanoğlu Sufilik – “daxili mən”in stadiyası	62
Elnur Şikhaliyev Sosyoloji boyuttan Lezgi toplumunun incelenmesi: Azərbaycan örneği	69
Şəms Səruhanova Təhsil və motivasiya: şagirdlərin öyrənmə həvəsinin artırılması üçün pedaqoji strategiyalar	77

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Əli Zalov, Sürəyyə İsayeva Mürəkkəb tərkibli qarışıqların hesablanması	81
--	----

İmzalandı: 25.01.2025
Onlayn çap: 28.01.2025
Format: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 11,25 ç.v.
Sifariş: 08

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

